

ANA HATLARIYLA OSMANLI DEVLETİ'NİN EKONOMİSİ I*

OTTOMAN STATE'S ECONOMY WITH ITS MAIN LINES I

Mustafa ÖZTÜRK**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 18/12/2020 Düzeltme/Revised: 28/12/2020

Kabul/Accepted: 28/12/2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Öztürk, M. (2020). Ana hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin ekonomisi I. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 122-147.

ÖZ

Uzun bir dönemi ihtiva eden Osmanlı Devleti'nin ekonomisi, tarım toplumu özellikleri göstermektedir. Klâsik dönemde ekonomi büyük oranda kendi kendine yetiyordu. Ama dünya genelindeki siyasî ve ekonomik gelişmeler, klâsik Osmanlı sisteminin yetersiz kaldığını ortaya koydu. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Osmanlı ekonomisinde de önemli gelişmeler ve değişimler yaşandı.

Osmanlı döneminin karmaşık ekonomik yapısı ve ilişkilerini bir makalede değerlendirmenin zorluğu bilinmektedir. Tarih araştırmalarında ya bir konuda etraflı ve derinlemesine inceleme yapılır veya temel kaynaklara dayanarak, daha uzun bakış açısıyla ele alınır. Bu araştırmada ikinci usul tercih edilmiştir. Böylece ekonomik alanda meydana gelen gelişme ve değişimleri takip ve mukayese etme imkânına kavuşulmuştur. Ancak dergilerdeki yazım kurallarına uymak zarureti dolayısıyla, bu çalışma; daha çok klasik dönem Osmanlı ekonomik düzeninin anlatıldığı “*Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi (1)*” ve genelde XVII. yüzyıldan sonraki meselelerin ele alındığı “*Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi (2)*” şeklinde iki mütemmim cüze ayrılmıştır.

Tarih boyunca tüm devlet idarelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de iktisada nerede, nasıl ve hangi oranda müdahale edeceği meselesi son derece önemliydi. Osmanlı iktisadî düzenin klâsik dönemden başlayarak, XX. yüzyıla kadar olan iktisadî esasları, dönem içinde meydana gelen temel gelişmelerin bütüncül olarak bilinmesiyle mümkündür.

Bu çalışmada; Osmanlı ekonomik ve sosyal vaziyetinin esasları, ekonomi politikası, ekonominin temel göstergeleri olan müesseseler, timar, mukataa ve vakıflar değerlendirilmiştir. Ayrıca bütçeler, ticaret, para ve fiyatlar, vergi sistemi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bütçeler, Osmanlı ekonomisi, para devreleri, vakıflar.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “*Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde*” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “*Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden*” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “*Etik Kurul İzni*” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Prof. Dr.; İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mustafa.ozturk@idu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-6808-8788

EXTENDED SUMMARY

In this study; the principles of the Ottoman economic and social situation, economic policy, institutions, timar, mukataa and foundations, which are the basic indicators of the economy, have been evaluated. In addition, budgets, trade, money and prices, tax system are examined. Later, the characteristics of the modern age, its effects on the Ottoman economic and political life, the economic situation of this period, and the reforms made in this field were emphasized. Thus, the Ottoman economy was handled in a holistic manner.

As in all state administrations throughout history, the question of where, how and at what rates to intervene in the economy was extremely important in the Ottoman Empire. Starting from the classical period of the Ottoman economic order. the economic principles up to the 19th century are possible by knowing the basic developments and changes that occurred during the period in a holistic way.

The economy of the Ottoman Empire, which includes a long period, shows the characteristics of the agricultural society. In the Classical period, the economy was largely self-sufficient. However, political and economic developments throughout the world revealed that the classical Ottoman system was insufficient. In parallel with the developments in the world, important developments and changes took place in the Ottoman economy.

Pre-industrial agricultural societies have common features in political, economic, military and social fields. The most obvious among these are; The natural use of energy resources was the muscle power of humans and animals, and the lifting and propelling power of water and air. Therefore, similar practices are encountered in all classical societies. Production technical tools and equipment, transport, trade, transportation and communication in classical states were based on the same natural energy sources. Therefore, there were no big differences between societies in terms of development level. Accordingly, social change and development took place in a very long time.

Because the Ottoman State lived the classical period characteristics, its economic order also carries the characteristics of an “agricultural society”. Because the sources of Ottoman economics; agriculture, animal husbandry and industry based on natural energy resources, and the modest trade of raw materials and industrial products within or between countries. Since the money economy was not sufficiently developed and the economy in kind was more dominant, wages and payments were made in kind as in the timar system. This caused the dynamics of the economy to work slowly from time to time. An intermediate formula has been developed to overcome this problem. Since the state does not have the opportunity to supply the central currency in the desired amount and rate everywhere, mints were established in the capital and in the regional centers or close to the mines. The mints, which were operated by tax farming, had to mint coins with a meter and scale determined by Istanbul. Otherwise, the contract of the tax farming would be canceled and the mint would be closed.

The economic and social foundation of the Ottoman State is the heritage regime. In summary, the mîrî (official) regime; heritage is based on land and all property belongs to the state. It is the regime in which the state recruits soldiers, imposes official duties on its people, receives taxes and replaces the central dominant culture. In other words, the regions where the state makes distribution and conferences are the borders of the mîrî regime. These borders do not extend to all regions of the country where they are thought to be. Regions outside these regions have been administered with salivary or special status.

In the classical order, it was not possible to enrich with state resources, to become feudal and to become a lord over somebody. However, this established order 17th century With the deterioration of the century, the state resources passed into the hands of the notables in the center and families in the provinces and passed from father to son. The notables got stronger and gained great wealth. This, in turn, formed the basis for the formation of landlords and circles with great wealth, which have survived to the present day.

Miri thanks to the Ottoman regime, today was provided by the central integration of countries outside the borders of Turkey. In these regions, Ottoman foundations and works, immovable cultural assets, infrastructure facilities are standing as the legacy of the past. In the 19th century, the economic superiority of the industrializing European states began to be seen clearly. The development desire and will of the state could only be fulfilled by granting concessions to Western states. Thus, the Ottoman Empire entered the area of economic domination and competition of the West.

The Ottoman Empire, which did not want to stay away from the developments in the world in the recent times, also embarked on important economic reforms. Since the state could not provide its capital and technology with equity, it had to contract capital and technology in return for long-term broad concessions. Despite all the well-meaning efforts 19th century. Although there were partially modern industrial facilities in the century, the Ottoman economy was showing the characteristics of an agricultural society economy until its collapse. Because most of its national income is still based on agriculture, % 80 of the population lived in rural areas. As such, it

could be self-sufficient in basic food and necessities. As a result of the successful economic policies he followed according to his age, there was no “hunger” in the country. However, the public suffered from time to time due to some local disasters (such as drought, locust epidemic, plague). In these cases, thanks to the established order, grains from other provinces were transported to the disaster areas and trouble was prevented.

As a result of the historical continuity, the economic reforms and institutions established in this period passed to the Republic. Many institutions such as Ministries, Court of Accounts, railways, trams, tunnels, roadways, ports, ferry companies, companies operating in many areas, stock market, government bonds, banks, postal organizations, agriculture and industry schools continue to exist today. However, finding millions of gold liabilities of the Republic of Turkey has also inherited from the Ottoman Empire.

Key Words: Budgets, Ottoman economy, money cycles, foundations.

GİRİŞ

Tarih araştırmalarında iki usul ön plana çıkmaktadır. Birincisi, bütün kaynakları ile bir konu etrafında derinlemesine inceleme yapmaktır. Bu usulde dönemseller olarak mukayese imkânı sınırlıdır. Ama daha geniş açıdan yapılacak araştırmalara kaynaklık eder. İkincisi de genel hatlarıyla ama uzun bir zaman dilimi dâhilinde bir konuyu araştırmak, tartışmak ve sunmaktır. Bu usul ile konunun çeşitli yönlerden mukayesesi ve tarihî süreçteki gelişme ile değişmeleri takip ve mukayese etmek mümkündür. İkinci usulün kullanımında da birinci usul ile yapılan araştırmalardan faydalanır. Bu çalışma, ağırlıklı olarak daha önce yapılmış araştırmalarımız esas olmak üzere yeni bilgilerle ikinci usule göre hazırlanmıştır. Böylece Osmanlı ekonomisi hem yatay hem de dikey bir şekilde ortaya konmuştur.

Sanayi öncesi tarım toplumlarının siyasî, iktisadî, askerî ve içtimaî alanlarda ortak özellikleri vardır. Bunlar arasında en bariz olanları; enerji kaynaklarının tabii bir şekilde kullanılması, insanların ve hayvanın kas gücü ile su ve havanın kaldırma ve itme gücüydü. Bundan dolayı bütün klâsik toplumlarda benzer uygulamalara rastlanmaktadır. Klâsik devletlerde üretim teknik araç ve gereçleri, nakliye, ticaret, ulaşım ve haberleşme aynı tabii enerji kaynaklarına dayanıyordu. Bundan dolayı toplumlar arasında gelişmişlik düzeyi bakımından çok büyük farklılıklar yoktu. Buna bağlı olarak da sosyal değişme ve gelişme çok uzun sürede gerçekleşiyordu.

Osmanlı Devleti klâsik dönem özelliklerini yaşadığından dolayı, iktisadî düzeni de “tarım toplumu” özelliğindedir. Zira Osmanlı iktisadının kaynakları; ziraat, hayvancılık ve tabii enerji kaynaklarına dayanan sanayi ile hammadde ve sanayi mamullerinin ülke içinde veya ülkeler arasındaki mütevası ticarete dayanıyordu. Para ekonomisi yeterince geliş(e)mediğinden ve daha çok aynî ekonomi hâkim olduğundan, ücretlendirme ve ödemeler de tımar sisteminde olduğu gibi aynî olarak yapılmaktaydı. Bu ise zaman zaman ekonomi dinamiklerinin ağır işlemesine neden oluyordu. Bu problemi aşabilmek adına bir ara formül geliştirilmiştir. Devletin merkezî parasını her an her yerde istenen miktarda ve oranda arz etme imkânı olmadığından, başkent ile maden yataklarına yakın veya bölgesel merkezlerde darphaneler kurulmuştur. İltizam ile işletilen darphaneler, İstanbul’un belirlediği vezin ve ayarda sikke darb etmek zorundaydı. Aksi halde iltizamın sözleşmesi iptal edilir ve darphane kapatılırdı.

Tarih boyunca tüm devlet idarelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de iktisada nerede, nasıl, hangi oranlarda müdahale edeceği meselesi son derece önemliydi. Osmanlı iktisadî düzenin klâsik dönemden başlayarak, XX. yüzyıla kadar olan iktisadî esasları, dönem içinde meydana gelen temel gelişme ve değişmelerinin bütüncül olarak bilinmesiyle mümkündür.

1. Klâsik Dönem Osmanlı İktisadının Esasları

Osmanlı Devleti’nin idarî, iktisadî ve içtimai alanlardaki diyalektik görüşünün temelleri, geleneksel Türk kültüründe aranmalıdır. Zira Osmanlı düzeni rastgele bir sistem ihdas etmemiş,

tabîî olarak geleneksel dünya görüşünü benimsemiş ve uygulamıştır. Türk devlet geleneği, gücünü Tanrıdan alan, yerle gök arasında yaratılan insanları idare etmek üzere gönderilen hakan tarafından yönetilirdi. Buna göre; gök çadır, güneş ise bayraktı. Göğün altındaki her canlı, Tanrının hakana emanetiydi. Hakanın görevi, halkın güvenliğini sağlamak, karnını doyurmak ve adaletle hükmetmektir. Bu hasletler hem Göktürk Kitabelerinde hem de Kutadgu Bilig’de belirtilmiştir¹. Buna karşın halkın da devlete karşı üç temel görevi vardır: devletin hakkı olan vergiyi zamanında ödemek, kanunlara uymak ve devletin dostuna dost, düşmanına düşman olmaktır. Klâsik Türk devlet geleneğinin temel esaslarını oluşturan bu yazılı veya sözlü kurallar düzeninde, kimse kimsenin üstünde değildir². Halkın dilek ve şikâyetleri makbuldür, kadın, erkek, müslim, gayr-i müslim, herkes dilek ve şikâyetini sultana sunabilirdi. Türk-İslam devletlerinin hepsinde sultanların belli zamanlarda halkın dilek ve şikâyetlerini dinledikleri, bunun için divanlar düzenledikleri, bazen cuma ve bayram selamlıklarında halkın dileklerini yazılı olarak aldıkları ve değerlendirdikleri bilinmektedir. Bu köklü geleneğin bir devamı olan Osmanlı Devleti’nde de halkın dilek ve şikâyetlerine kulak verilmiştir³.

Hintlilerde, İranlılarda ve Türklerde yaygın olan bir dörtlemeye göre; *devlet askersiz, asker hazinesiz, hazine insansız, insan adaletsiz olamaz*⁴. Bu anlayışın bir varyantı olarak toplumsal düzenin temelini ve merkezine adalet konmuştur. Adaletle yönetilen insanlar, iktisadî kalkınmayı ve refahı sağlar, böylece devletin hazinesi güçlenir. Bunun akabinde de güçlü bir ordu teşkil edilir. Kısacası, adaletle hükmedilen bir toplumda müreffeh ve güçlü bir devlet yapısı oluşur⁵. İşte Osmanlı ekonomisi mantıken ve zihnen “*adalet mülkün temelidir*” şiarı üzerine tesis edilmiştir⁶. Osmanlı sultanı yeryüzünde Allah’ın halifesidir. Sultan ile müşahhaslaşmış devletin görevleri ise “*imar-ı bilâd ve terfih-i ibad* (ülkenin imarını ve halkın refahını sağlamak)” şeklinde söylenmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti’nin iktisadî ve içtimâî politikası şöyle sıralanabilir:

- ✓ Devlet ile saltanat özdeşleşmiştir. Mülkün rakabesi devlete aitti, dolayısıyla devletin maddî manevî vasfını şahsında barındıran sultanındı.
- ✓ Devletin aslî görevi, halkın işe sorununu çözmektir. Devletin iktisadî açıdan ana fikri ticaretle zenginleşmek değil, halkın temel gıda ve ihtiyaç maddelerini temin etmektir⁷.
- ✓ Halkın aç bırakılmamasının yolu da adaleti sağlamaktan geçiyordu. Zira adalet, devletin bekasının en temel yapı taşıydı.

¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II- Tercüme*, (Haz.: Reşit Rahmeti Arat), TTK Yay., Ankara 1959, Beyit: 817, 818, 5574-5580.

² “*Halk arasında adaleti gözet... Halkı adil kanunlarla idare et, birinin diğerine tahakküme kalkışmasına izin verme*”, Y. H. Hacib, *Kutadgu Bilig*, Beyit 5563, 5575.

³ Mustafa Öztürk, “Osmanlı Devleti’nde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014-Ankara*, C. IV, K. I, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 211-229.

⁴ “*Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir, halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır*”, Y. H. Hacib, *Kutadgu Bilig*, Beyit 2057-2058.

⁵ Adaletiyle tarihe mal olmuş Hz. Ömer’e, Şam’da sahibinin rızası alınmadan bir arazide cami yapmak isteyen Halid b. Velid ile ilgili bir şikâyet ulaşmıştı. Bu şikâyette cevaben yazdığı mektupta Hz. Ömer, Halid b. Velid’e: “*Camiyi yık ama adaleti yıkmak!*” demişti. İslam kültürünün karakteristik özelliklerini taşıyan Osmanlı Devleti’nin bu anlayışa sadık kalmaya çalıştığı söylenebilir.

⁶ Osmanlı Devleti, adaleti sağlamak için olağanüstü bir çaba göstermiştir. Vatandaşın ağır vergi yükü altında ezilmemesi, eşkıya ve haraminin tasallutundan korunması için onlarca ferman yayınlamıştı. Osmanlı adaletnâmeleri için Bkz.: Halil İnalçık, “Adaletnâmeler”, *Belgeler II/3-4*, TTK, Ankara 1967, ss. 49-145; Halil İnalçık, *Adalet Kitabı*, (Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı ve Selim Aslantaş), Kadim Yay., Ankara 2012; Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *Bellekten*, C. XXXVIII, S. 151, TTK, Ankara 1974, ss. 445-491.

⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 41-46.

✓ Osmanlı'nın klâsik döneminde hiçbir tebaa bir diğerinin üzerinde hâkimiyet kuramaz, birileri başkalarına ağa veya bey olamazdı. Çünkü her şeyden önce devletin mîrî sistemi buna müsaade etmezdi.

✓ Hiç kimsenin devlet kaynaklarıyla zenginleşmesine müsaade edilmezdi. Buna rağmen devletin kaynaklarını kullanarak gayr-ı meşru bir şekilde zenginleşenler tespit edilirse görevlerinden azledilirler ve malları da müsadere edilirdi.

✓ Bütün idarî ve iktisadî tevcihler belli sürelerle sınırlıydı. Beylerbeyi, sancakbeyi, kadı gibi merkezî görevlilerin yerelleşmelerini önlemek amacıyla görev yeri süreleri 1-2 yılla sınırlandırılmıştı.

✓ Devletin/sultanın izin vermediği hiç kimse, devlet kaynaklarını tevcih edemezdi. Ekonomik hayata etki edebilecek her aşamadaki görevli; bakkal, kasap, imam, müezzin ve hatta ferraş bile sultanın beratı ile atanırdı.

Tablo-1'de devletin mîrî varlığının taksimatı, mutasarrıfları ve işletenleri tasnif edilmiştir. Buna göre özel mülk ve miri olan vakıf dahi devletin kesin murakabesi altındadır. Zaten tarım toplumlarında özel mülkiyet son derece sınırlıdır. Mîrî topraklar, timar müessesesi ile raiyyet tarafından işletilirdi. Toprağı müstahsil kılmak için işletme hakkı resmî bir görev karşılığında şahıslara tevcih edilirdi ki buna da timar denirdi. Bahsedilen mîrî varlığın tasarruf, işletme ve vergilendirilme hususlarında devletin benimsediği politikayı Mehmet Genç (2000), "*iaşe, gelenekçilik ve fiskalizm*"e dayandırmaktadır⁸.

Tablo-1: Devlet-Mîrî Varlık İlişkisi		
Kaynağı	Müessesesi	Mutasarrıfı/İşleteni
Toprak	Timar	Raiyyet
Sınaî-Ticarî	Mukataa	Emin/Mültezim
Özel Mülk	Çiftlik/Vakıf	Özel Kişi/Mütevelli

Selçuklu ikta sisteminin bir devamı mahiyetindeki timarın esası; rakabe altındaki toprakların yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını timarlarının gelirlerinden (vergi) alan sipahilerin gözetiminde, intifa hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir. Başka bir ifadeyle, "*geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarına*" verilen addır⁹. Timar topraklarını işlemek hak ve görevine sahip olan reyanın idaresi, işletmeye nezaret ve vergilerin tahsili "*sahib-i arz*" diye zikredilen dirlik sahiplerine bırakılmıştı. Bu yetkinin ve sistemin denetlenmesi görevi kadılarına verilmişti. Böylece çoğu sipahi olan dirlik sahiplerinin toprak ve reaya (köylü) üzerindeki yetkileri hukuki çerçevede yürütülmekteydi¹⁰. Böylece timar, vergi toplamanın olduğu kadar, görevlilerin ücretinin de ödenmesi aracıydı.

Osmanlı Devleti'nin sınırları genişledikçe, idarî ve iktisadî bakımdan ülkenin tek merkezden yönetilmesi zorlaştı. Onun için devlet, geniş idarî birimlere/eyaletlere ayrıldı. Ancak eyaletlerde vergi toplama ve resmi görev karşılığı ücretlendirme timar sistemiyle yapılmaya devam etti. Çünkü nakit ekonomisi yeterince gelişmemişti, bundan dolayı her türlü mal ve hizmeti nakde çevirmek mümkün değildi.

⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000. Daha önce kullanıldığı için kısaltılmalı.

⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı İktisat Tarihi*, 8. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2008, s. 219.

¹⁰ A. Tabakoğlu, *Osmanlı İktisat Tarihi*, s. 220.

Timar sisteminde devletin gelirleri mahsul zamanına bağlıydı. Ancak devletin ihtiyaçları ve giderleri süreliydi. Örneğin, ordu ve donanma baharda sefere çıkardı. Fakat XVII. yüzyıldan itibaren gelişen silah sanayine bağlı olarak, her mevsimde savaş yapılmaya başlamıştı. Doğal şartlara bağlı olan timar gelirleri, devletin her alanda artan masraflarını karşılayamıyordu. Bununla birlikte, yaygın kanaatin aksine timar sistemi bozulmamıştır. Kanunnâmesiyle ve bütün uygulamalarıyla yürütülmüş, ancak teknolojik gelişmeler karşısında yetersiz kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nde hem gelirlerinin hem de askeriye'nin kaynakları kırsaldandı. Keza çiftlikler asker beslemenin kaynağı olduğu için, orduların kaynağı da yine kırsaldaki nüfustu. Bu durum, zamanla kır nüfusuyla şehirli nüfusun değişmesine bağlı olarak evrilmiştir.

Mîrî Rejim denilen klâsik dönem Osmanlı düzeninin esası; tahrir, timar ve mîrî mukataalara dayanmaktaydı. Fethedilen veya ilhak edilen bir bölgede önce tahrir yapılır, daha sonra timar sistemi uygulanırdı. Bütün mukataalar da mîrî idi. Başka bir ifadeyle mîrî rejim; *devletin asker çıkardığı, vergi aldığı ve merkezî hâkim kültürünü ikame ettiği sistemdir*. Tahrir yapıp timara verilen yerlerde hem asker çıkarılabiliyor hem de vergi toplanabiliyordu. Ancak bu rejim sanıldığı gibi bütün ülke genelinde uygulanmamıştır. Mîrî rejimin sınırları şöyle sıralanabilir: güneyde Şam'dan başlayarak doğuya doğru Suriye Çölü'nü dışta bırakarak, Rakka'dan Deyr-i Zor'a oradan da Musul, Kerkük ve Bağdat'ın kuzeyinden Tebriz'e ve Kafkas Dağlarının batısında Revan dâhil Batum'a ulaşırdı. Batıda ise Tuna Nehri doğal sınır olmak üzere güneye doğru, bütün Bulgaristan, Makedonya, Kuzey Yunanistan ve Bosna-Hersek üzerinden Adriyatik Denizi'ne çıkardı. Kuzey Yunanistan'dan Saros Körfezinden Adalar Denizi'nden Sakız, Midilli, Oniki Adalar, Rodos ve Kıbrıs üzerinden Şam'a uzanırdı. Kuzey Afrika, Habeş, Yemen, Basra, Lahsa, Kafkasya'da Güril, Dadyan ve Açıkbaş Melikleri Salyaneli vilayetlerdi¹¹.

Mîrî rejime dâhil bölgelerde dinî ve etnik duruma bakılmaksızın uzun yıllar timar işletilmiştir. Bu bağlamda bölge halkı uzun yıllar resmi görevler almış, vergi vermiş, böylece merkezle/devletle bütünleşmişti. İşte bu Osmanlı iktisadî uygulamalarının bir yansıması olarak; günümüzde Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız birer devlet haline gelen yerlerin halkları, sosyo-kültürel ve sosyo-iktisadî bakımdan Anadolu/Türkiye ile bağımlı hareket etmektedirler.

1.1. Osmanlı Devleti'nin İktisadî Varlığı

Dünyanın en zengin coğrafyalarından birine hâkim olan Osmanlı Devleti'nin iktisadî kaynakları kendine yetmekteydi. Çünkü Anadolu, Rumeli, Irak, Suriye, Mısır gibi zengin bölgeler; İstanbul ve Çanakkale Boğazları; Karadeniz, Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi, Kuzey Afrika kıyıları; Kıbrıs, Girit ve Adalar Denizindeki irili ufaklı onlarca ada Osmanlı coğrafyasının iktisadî kapasitesini göstermektedir. Klâsik dönemde devletin ve halkın temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek her şey bolca mevcuttu. Geniş tarım alanlarında hububatın her çeşidi üretilir, kasaba ve köylerde hayvancılık yapıldı. Ancak bazı lüks kalemlerde ve yurt içinde üretilmeyen bazı mallar ithal ediliyordu. Ama Sanayi İnkılabı'ndan sonra kendi imkânları ile üretmediği teknolojiyi de ithal etmek zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti, XIV.-XVI. yüzyıllar arasında ordu, donanma ve halkın diğer ihtiyaçlarını kendi öz kaynaklarıyla karşılıyordu. Başta Denizli, Balıkesir, Alaşehir olmak üzere ülkenin pek çok yerinde ipek ve bez dokuma sanayii vardı. Ankara'nın sofusu ise dünya çapında meşhurdu. Bursa, Halep, Malatya, Diyarbakır ve Şam'da kadife, ipek, kutni kumaşlar dokunur

¹¹ Osmanlı Mîrî Rejiminin çeşitli yönleriyle tahlili hakkında bkz.: Mustafa Öztürk, "Osmanlı Mîrî Rejiminin Misâk-ı Millî ile Münasebeti", Genelkurmay ATASE- *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, 23-25 Ekim 1995-İstanbul, Ankara 1996, s. 186-192; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Mîrî Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları", *Gazi Akademik Bakış*, C. IX, S. 18, Ankara 2016, s. 1-18.

ve her tarafa gönderilirdi¹². İhtiyaç hâsıl olduğunda Rusya, Lehistan, Venedik hükümetlerine, bilahare de İngiltere'ye hassa tacirler göndererek, lüzumlu emtiayı tedarik ederdi¹³. Yeniçeri askerine her sene verilen kaput için içeride belli yerlerden ocaklık olarak her sene belli miktarda yapağı alır ve bunu Selanik ve köylerindeki tezgâhlara vererek yağmurluk dokuttururdu. Aynı şekilde yeniçerilerin iç çamaşırları için de ocaklık yerler vardır. Donanma için kereste, yelken bezi, gemi halatı, zift, üstüğü, kürek, gemi demiri vesaire için muayyen ocaklık yerler de çalışmaktaydı¹⁴.

Şehir ekonomisi esnaf teşkilatı kapsamında belirli esaslara göre yürütülürdü. Her sektörün bağlı olduğu bir esnaf grubu vardı. Çırak-kalfa-usta silsilesine göre yetişen esnaf, kendi mesleğini icra ederdi. Bir esnaf ikinci, üçüncü bir mesleği aynı anda yapamazdı. Bu suretle her alanda geniş bir istihdam alanı yaratılmış oluyordu. Esnaf loncaları, devlet-esnaf ve halk-esnaf arasındaki ilişkilerden sorumluydular. Yöneticilerini (şeyh, baba, kethüda, baş) kendileri seçer ve azlettirirlerdi. Halkın ihtiyacı olan her türlü emtianın bol, ucuz, kaliteli ve her zaman bulunabilmesine dikkat edilirdi. Her şehirde böyle bir teşkilatlanma vardı. Örneğin İstanbul'da 1638 yılında 57 fasılda 1100 sınıf bulunmaktaydı¹⁵.

Ticarette kâr haddi, narh, ithalatın teşvik, ihracatın zorlaştırılması ve ihracattan daha yüksek gümrük alınması, müsadere gibi müesseselerin uygulanması, iaşenin teminine yönelikti. Diğer yandan içeride ne kadar bol olursa olsun *ihracı memnu emtia* kabul edilen; at, hububat, bakliyat, silah, kükürt, kurşun, bakır, demir, kereste ve deri yurt içinde tutulurdu¹⁶. Bazı özel durumlarda *inayet-i şahane* kabilinden ve siyasî amaçlarla Venedik'e zahire ihracına izin verilmiştir¹⁷.

Osmanlı Devleti'nde ordu ve piyasanın ihtiyacını karşılayabilen çok sayıda maden yatakları bulunmaktaydı. Foça, Ulubat, Kütahya, Şarkî-Karahisar ve Gümölcine'de şap madenleri vardı. Henüz XIV. yüzyılda şap madenlerini işletme imtiyazı, bir taviz olarak değil siyasi amaç doğrultusunda Cenevizlilere verilmişti¹⁸. Bilecik'teki demir madeni, ordunun kurşun ve gülle ihtiyacını uzun süre temin etmişti. Amasya Gümüşhacıköy'de gümüş, Kastamonu Küre'de bakır madenleri faaldi. Buralardan çıkarılan bakır Tokat, Sivas ve Amasya esnafına ulaştırılıyordu. Bakırın İran'a kaçırılmasına asla izin verilmezdi. Ayrıca Rumeli'nde Serez Sidre Kapısı ve Novoberda'da gümüş madenleri işletiliyordu¹⁹. Bazı kimya, ecza, cam, çelik, kadife kumaş gibi mallar dışarıdan alınıyordu. Kısacası klâsik dönemde devlet, zaruret derecesinde dışarıya muhtaç değildi.

1.2. Ticaret

I. Selim döneminde (1512-1520) Anadolu birliği sağlanmıştı. Kanunî dönemi ile Van ve Erzurum da ilhak edilince, Anadolu tamamıyla Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Yavuz döneminde Suriye ve Mısır'ın ilhakı ile Osmanlı Devleti'nin sınırları daha da ileri taşınarak Bağdat ve Basra'ya kadar uzandı. Trablus, Tunus ve Cezayir'in ilhakıyla Kuzey Afrika ve dolayısıyla Akdeniz'in büyük bir bölümü Türk hâkimiyetine girdi. Avrupa'da Macaristan ve Viyana'ya kadar uzanan Osmanlı hâkimiyetiyle o zamana kadar dünyanın bilinen en önemli

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1975, s. 682.

¹³ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 689.

¹⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 689.

¹⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, 3. Baskı, YKB Yayınları, İstanbul 2018, s. 314.

¹⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 686.

¹⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 684; Mustafa Öztürk ve Ahmet Aksın, "Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nin Venedik'e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631)", *OTAM*, C. 32, Ankara 2013, ss. 141-170.

¹⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, (1300-1600)*, s. 242-244; Halil İnalcık, "İmtiyazat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, ss. 245-252.

¹⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 682-683.

kara ve deniz ticaret yolları Osmanlı kontrolüne geçti. Karadeniz'den Akdeniz'e, oradan Kızıldeniz'e ve Aden'den Doğu Afrika kıyıları ile Hindistan'a kadar uzanan dünyanın en işlek deniz yolları da Osmanlı egemenliğine girdi. Karada da hem İpek Yolu hem Baharat Yolu, Osmanlı topraklarında hayat bulmaktaydı.

Dünyanın en işlek ticaret yollarının Osmanlı hâkimiyetine girmesine bağlı olarak devletin ticaret gelirleri de arttı. Özellikle İstanbul, İzmir ve Halep başta olmak üzere ülkenin pek çok şehrinde Batılı devletler (Venedik, Fransa, Flemenk [Hollanda], İngiltere ve Avusturya) konsolosluk açmaya başladılar. Hatta zannedildiği gibi Venedik'in sadece İstanbul'da değil, Halep, İzmir, Kıbrıs ve İskenderiye'de Bailoları vardı. Özellikle Kanunî döneminde mevcutlara yeni hanlar, kervansaraylar eklendi. Halep örneğinde görüldüğü gibi inşa edilen hanlar, kervansaraylar ve kayseriyeler,²⁰ ticaretin büyük ölçüde geliştiğini göstermektedir. Memluk döneminde inşa edilen hanlara ilaveten Osmanlı döneminde de Kurt Bey, Dukakîn-zâde Mehmet Paşa, Cedîd Han, Gümrük Hanı ile Hoca Mahmut, Mısır Bay ve Kânim kayseriyeleri inşa edildi.

Coğrafi keşiflere bağlı olarak; dünya ticaret yollarının Atlas Okyanusu'na kayması ve Afrika'nın güneyinden Hindistan'a ulaşılmasının, Osmanlı ticaretini olumsuz etkilediği kanaati yaygındır. Bununla birlikte, Halep örneği bu genellemeyi bozmaktadır. Zira XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa devletleri Osmanlı ile ticarî ilişkilerini geliştirmek, buradan doğuya gitmek için imtiyaz almaya büyük gayret ediyorlardı. Bunun için de konsolosluklar açıyorlardı. Nitekim ticarî gelirler de Osmanlı ticaretinin gerilemediğini, aksine geliştiğini doğrulamaktadır. Örneğin Halep'in ağnam, bâc-ı bazar, akmişe tamgası, bostan, boyahane, darphane, debbağhane, esir pazarı, pembe kapanı, sabun, zeytin kapanı gibi mukataa gelirleri artış göstermiştir. Halep mukataa gelirleri 1520'de 2.314.290, 1536'da 3.573.704, 1550'de 3.235.416 ve 1584'te 3.390.216 akçeye yükselmiştir. Bu durumda mukataa gelirleri yani ticarî ve sınaî işletme ve gelirlerde herhangi bir gerileme söz konusu değildir. Tam tersine dönem sonu itibarıyla %71,5 oranında artış gözlemlenmiştir²¹.

XVI. yüzyılda Kızıldeniz-Aden-Hindistan ve Açe ticaret yolunun ihyası, Akdeniz'in önemini canlandırmıştır. Bölgede Osmanlı Devleti'nin en büyük rakibi olan Portekizliler, Osmanlılar tarafından kutsal bölgelerden uzaklaştırıldı. Mücadele Hint Denizi'nde devam etti²². 1554-1567 dönemi Açe-Kızıldeniz ticaretinde olağanüstü bir gelişmeye tanık olmuştu ki, herhalde bu da Osmanlı-Açe iş birliğinin yenilenmesinden kaynaklanıyordu. Böylece Açe-Kızıldeniz, ya da Açe-Gücerat-Basra ticaret rotası, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Asya ticaretinin ana yolu haline gelmiş, baharat ticaretinin yeni iki merkezi Trablusşam ve Basra olmuştu²³. Kızıldeniz ticaretinin merkezi Cidde idi. Doğu'dan gelen gemiler en son Cidde'ye oradan da daha küçük yelkenlilerle Süveyş'e geliyorlar ve kısa bir kervan yolculuğu ile Akdeniz'e ulaşıyorlardı. Bu da gümrük gelirlerinin yükselmesi demektir. Örneğin XVI. yüzyılın başlarında Mekke'nin gümrük geliri 90.000 düka altını iken, 1587'de 150.000 düka altını

²⁰ Kayseriye; ikametgâh, dükkân, imalathane ve depoların bulunduğu bir ticaret merkezleridir. Venedik'te de aynı mimarî tarzda ve aynı amaçla kullanılan kayseriyeler halâ mevcuttur. Venedik'in Osmanlı öncesinde Bizans, Mısır'da Eyyübi, Memluk, Anadolu'da Selçuklularla ticarî münasebetleri malûmdur. Bkz. Şerafettin Turan, *Türk-İtalya İlişkileri I-Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Metis Yay., İstanbul 1990.

²¹ Enver Çakar, *16. Yüzyılda Halep Sancağı 1516-1566*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004, s. 300.

²² Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Osmanlı Portekiz mücadelesi için bkz.: Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, 3. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013; Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu (Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri)", İÜ. *Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 31, İstanbul 1977, s. 65-146; Salih Özbaran, *Ottoman Turks and the Portuguese in Arab Gulf, 1534-1581*, Basra University 1979.

²³ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 408-409.

bulmuştu²⁴. Diğer taraftan Açe ticaret yolunun bir kolu da Basra Körfezi'ne iniyordu ki, Venedik'in Osmanlı limanlarından alıp Balkanlar ile Avrupa'ya baharat, yünlü, pamuklu ticareti yapması, uluslararası ticaretin tekrar Akdeniz'e dönmesine vesile oluyordu. Nitekim Akdeniz'in önemini gören Fransa, İngiltere ve Flemenk de Akdeniz ticaretine önem vermeye başladılar. Bu maksatla Osmanlı Devleti'nden imtiyazlar aldılar. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere, Fransa ve Hollanda Akdeniz'de, Venedik ve Cenevizlilerin yerini almaya başladılar²⁵. Bununla birlikte XVII. yüzyıldan itibaren kuzeyden güneye doğru yayılan Rusya da artık bu ticaret ağına dâhil olmuştu.

Osmanlı Devleti, Rusya, Lehistan, Avusturya, Venedik, Cenova, Floransa, Fransa, İngiltere, İran ve Hindistan ile ticaret yapardı. Ancak devletin ticarete belli kuralları vardı. *Memnu olan emtianın* dışında iç piyasada ihtiyaç fazlası mal olursa bunlar ihraç edilebilirdi. İhtiyaç fazlası olan bu mallar şunlardı: ipek, ipekli kumaş, yün, yünlü kumaşlar, pamuk, yapığı, tiftik, mazi, halı, şap. Lehistan, Osmanlı Devleti'nden kadife, balmumu, Venedikliler ipek ve ipekli kumaşlarla Mısır'dan baharat alırlardı. İhraç edilecek her ne olursa olsun, hükümetin izni şarttı²⁶. Devletin Venedik'ten yaptığı ithalat ise çuha, sülyen, zeybak, bakır, tel, sarı teneke, üstübeç, kâğıt, cam, sırça, boya, iğne, boncuk, makas ve ayna, Rusya ve Lehistan'dan kürk, balık dişi, Floransa'dan flordin denilen çuha ve Fransa'dan çeşitli mamul emtia alırlardı²⁷.

Coğrafi farklılıklar iktisadî hayatın dinamizmidir. Coğrafya her yerde aynı özellikte ve verimlilikte değildir ama insanların ihtiyaçları sürekli. Osmanlı Devleti de kendisinde bulunmayan veya iktisadî olarak üretmediği emtiayı ticaret aracılığıyla ithal ediyordu. Bunun için de karşı ülkelere “*mütekabiliyet*” esaslarına göre imtiyazlar veriyordu. Yabancılara verilen hakların aynısı o ülkelerde ticaret yapacak Osmanlı teb'ası için de geçerliydi. İmtiyazlar hakkında olumsuz kanaatler varsa da bunlar yersizdir. Kanunî, Fransa'ya imtiyaz verirken Fransa'ya hiç de muhtaç değildi. Keza Venediklilere verilen imtiyazlar da hem iktisadî hem de politik amaçlara yönelikti. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imtiyazlar baskı ve sömürü aracı haline gelmiş, hatta XIX. yüzyılda sömürü aracı olmaktan öte, emperyalizmin tahkim aracı olarak kullanılmıştır.

1.3. Vakıflar

Sanayi Devrimi'nden önceki devletlerin vatandaşlarına karşı asli görevi güvenliklerini sağlamaktı. Devlet, bugünkü gibi sosyal ve iktisadî hayatın içinde değildi. Kendini, sosyal hizmetleri yerine getirmekle görevli addetmemiştir. Bu bakımdan merkezî bütçelerinden yol, köprü, okul, hastane gibi sosyal hizmetler için nakit para ayırmamışlardı. Eğer bu yatırımlardan herhangi birisi devletin güvenlik hizmetlerini ilgilendiriyorsa, ona para ayrılmıştır. Her ne kadar diğer alanlara yapılan harcamalar da o devletin millî hâsılasından harcanmaktaysa da, kurumları farklıdır. Bu dönemde söz konusu hizmetler, vakıflar marifetiyle yerine getirilmiştir. Klasik dönemlerde Doğu'da ve Batı'da vakıfların bu kadar yaygın olması da bundan kaynaklanmaktadır. İngiltere veya Fransa'daki okullar için merkezî bütçeden para ayrılmamış,

²⁴ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 407-408.

²⁵ XVII. yüzyıla kadar Akdeniz ticaretinin rakipsiz devleti Venedik idi. Venedik, Osmanlı Devleti nezdinde Hıristiyan hükümetler arasında ‘*müsaadeye en ziyade mazhar ülke*’ konumundaydı. Osmanlı Devleti'nin en önemli ticaret ortağı, Avrupa'daki en önemli müttefikiydi. Buna rağmen Venedik'in düşüşü de yine Osmanlı'nın eliyle olmuştur. 1571'de Venedik'in en önemli üssü olan Kıbrıs Osmanlı'nın eline geçti. 1669'da da Venedik'in Akdeniz'deki en önemli adası Girit de aynı şekilde Osmanlı topraklarına katıldı. Böylece Venedik'in Akdeniz ile ilişkisi neredeyse kesildi ve Adriyatik Denizi'ne mahkûm oldu. İşte bu sıralarda İngiltere, Fransa ve Hollanda Akdeniz'de yükselmeye başladı.

²⁶ İ. H. Uzunçarşılı *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 684-685.

²⁷ İ. H. Uzunçarşılı *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 685.

bu binalar kiliseler tarafından yaptırılmıştır. Keza Osmanlı merkezî bütçelerinde²⁸ de mezkûr yatırımlar için para harcanmamıştır.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bütün alt yapı, dinî, hayrî, eğitim ve kültür alanındaki hizmetler de vakıflar aracılığıyla yapılmıştır. Başta sultanlar olmak üzere üst düzey devlet erkânı, taşrada ayan-eşraf pek çok vakıflar kurmuşlardır²⁹. Özellikle Kanunî döneminde gelirleri milyonlarca akçeyi bulan, büyük külliye inşâ edilmiştir. Süleymaniye Külliyesi bunun en güzel örneklerindedir³⁰. Süleymaniye Vakfı'yla ilgili muhasebe bilançolarının gelirler kısmında, medreselerle ilgili ayrıntılar yoktur. Sadece vakfa veya külliye vakfedilen mülkler kaydedilmiştir. Vakıf gelirleri, vakfiyedeki prensiplere göre külliye birimlerine dağıtıldığından, özellikle “*dârülhadis*” veya diğer medreselere vakfedilen mülklerden bahsedilmemiştir. Süleymaniye Vakfı'nın gelirleri, vakıf adına inşa edilen han, hamam, dükkân ve oda gibi gayrimenkuller ile bostanlardan sağlanan kira gelirleri; devlete ait bir gelirin bir bedel karşılığında süreli, yıldan yıla veya ömür boyu şartı ile kiralanması ile elde edilen mukâtaalar; cizye gelirleri ve genellikle miktarları yıldan yıla büyük farklılıklar gösterebilen ârizî nitelikteki diğer gelirlerden oluşmaktaydı³¹. Vakfın gelirleri gayrimenkul veya cizye gelirleri olarak belirtildiğinden dolayı nakit olarak toplamını tespit etmek mümkün olmamıştır.

Bu dönemde Şam, Halep, Kudüs ve Hameyn'de zengin vakıflar kurulmuştur. Hürrem Sultan'ın Hameyn'de kurduğu büyük vakıf meşhurdur³². Bununla birlikte Lala Mustafa Paşa, Rüstem Paşa, Sokullu Mehmet Paşa gibi vezirler de hem İstanbul'da hem de vilayetlerde büyük vakıflar tesis etmişlerdi. Halep'te Hüsrev Paşa'nın kurduğu vakıf da buna bir örnektir. 1550 yılında inşa edilen Hüsreviye Külliyesi, Halep ticaretinin gelişmesini temsil etmektedir. Külliye'nin gelirleri, Halep merkez, Antakya, Hama, Humus, Ayıntab ile çevre kasaba ve köylerde, hanlar, kayseriyeler, ev, oda, hamam, dükkân kiralari, fırın, değirmenler, boyahaneler ile bostanlar ve bahçeler köy ve mezralardan oluşmakta olup, yıllık geliri 198.459 akçeydi. Gelirlerinin % 26'sı Halep şehrinde, % 74'ü de çevre sancak ve nahiyelerdeydi³³. Bu kadar geniş bir alana yayılan vakıf gelirlerinden, vakfın önemli bir istihdam yarattığını, külliye'deki masrafları karşılamak amacıyla da büyük bir pazar oluştuğunu göstermektedir. Halep'in dışında Rumeli'den Bağdat'a, Basra'ya, Hicaz'a, Yemen'e, Mısır'a ve Kuzey Afrika'ya kadar binlerce vakıf tesis edilmiştir. Bunlar sayesinde bütün alt yapı, eğitim-öğretim ve diğer hayrî hizmetler yerine getirilmiştir.

Ülkedeki gayr-i Müslimlerin de vakıfları vardı. Eskiden beri kiliselerin tasarruflarına bırakılan emlak ve akar, onların yöneticileri tarafından idare ediliyordu. Zaman zaman kiliselerin emlakine yapılan haksız tecavüzlerle ilgili yapılan binlerce şikâyet, Osmanlı Hükümeti tarafından dikkate alınmış ve gereğinin yapılması için mahalline mübaşir görevlendirilmiştir. Bu husus, Osmanlı sultanının bütün halkın hâmisî olduğunun bir göstergesidir. Her halükârda vakıflar, dönemin iktisadî, sosyal ve kültürel müesseseleriydi. O

²⁸ Bkz.: Ömer Lütfi Barkan; “H. 934-935 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, İstanbul Ekim 1953-Temmuz.1954, s. 251-329.

²⁹ Vakıfların kuruluş ve işleyişi ile ilgili olarak bazı olumsuz yönleri bulunmaktadır. Bunlar, vakıfların büyük çoğunluğunun servetin, devletin kontrolünden kurtarmak amacıyla nesilden nesle geçmek üzere ekber ve erşed evlatlarını mütevellî tayin etmeleri, bu yolla nesli hayatta oldukça servetin sülalesinde kalması usulünün yaygın olmasıdır. Bu tarz vakıflara *adi aile* veya *evladiyelik vakıflar* denir. Ancak sultan vakıfları bundan müstesnadır.

³⁰ Süleymaniye Camii ve imaretinin inşası ve inşaatı için Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretinin İnşaatı (1550-1557)*, C. 2, TTK Yay., Ankara 1972.

³¹ Mehdi Çiftçi, *Süleymaniye Külliyesi ve Süleymaniye Darü'l-Hadisî*, Ankara 2018, s. 22.

³² Hürrem Sultan pek çok vakıf kurmuştur. İstanbul'daki Haseki Külliyesi ve Kudüs'teki Haseki Sultan İmaretî bunlardandı. Kanunî'nin Hürrem adına *Cisr-i Mustafa Paşa Kervansarayı* ve *İmaretî*'ni kurduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz.: Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Hameyn Vakıfları-16 ve 17. Yüzyıllar*, Çamlıca Yay., İstanbul 2011.

³³ Enver Çakar, “16. Yüzyılda Halep'te Bir Osmanlı Vakfı: Hüsreviye Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, C. 41, Ankara 2014, s. 74-80.

tarihlerde hükümetin üstlen(e)mediği sektörlerde büyük hizmetler sunmuşlardır. Vakıfların kaynakları, kurucularının kendi servetleridir. Sultan, vezirler, sultan anneleri ve hanımları, beylerbeyleri, ulema, kadı ve müderrisler, kurdukları vakıfları, kendilerine tahsis edilen has gelirlere veya maaşlarıyla inşa ediyorlardı. Sultan bile vakfi için merkezî bütçeden tek akçe harcamamıştır.

Osmanlı vakıflarıyla ilgili dikkat çeken bir husus; XV., XVI. ve kısmen XVII. yüzyıllarda büyük vakıfların kurulduğu, daha sonraki yüzyıllarda ise eskiye oranla büyük vakıfların kurulmamış olmasıdır. Bu durum, vâkıfların gelir düzeyi ile doğrudan ilgilidir. Örneğin XVI. yüzyılda Halep Beylerbeyinin yıllık geliri bir milyon akçe idi. O tarihlerde altın ortalama 60 akçeydi ki bu da 16.666 altın anlamına geliyordu. Ama XVIII. yüzyılın başlarında altının 400 akçeyi geçmesiyle bu meblağ 2.500 altına gerilemiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki bir paşanın bu miktar para ile vakıf kurması, büyük cami, kervansaray inşa etmesi pek mümkün değildi.

Osmanlı ekonomisinin büyük bir kısmı vakıflar aracılığıyla yürütülüyordu. Fakat vakıflar aynı zamanda servetin ailelerin elinde kalmasını sağlayan bir müessese olma özelliğini de taşıyordu. Vâkıf, malını vakfederken, vakfettiği hizmetleri ve orada görev yapan kimselere verilecek ücretleri, belli günlerde fakirlere yemek ve diğer aynî yardımları saydıktan sonra, vakfın mütevelliliğine ekber ve erşed evladını, “*batnen ba’de batn neslen ba’de nesl (göbekten göbeğe, nesilden nesile)*” atanmasını şart koşardı. Böylece nesli var oldukça servetin ailede kalması garanti altına alınmış olurdu. Cuma günleri kendisinin ve ölen yakınlarının ruhlarına bağışlanmak üzere Kur’an’dan bir cüz, Pazartesi günleri de Buhari’den hadis okunmasını şart koşmayı da ihmal etmiyordu. Bu haliyle vakıfların büyük çoğunluğu hayrî değil aile vakıflarıdır.

Vakıflarla ilgili bir başka konu da I. Murad’tan beri süregelen Surre Alaylarının klâsik dönem boyunca aynı şekilde devam etmesi meselesidir. Başta Kâbe örtüsü olmak üzere Mekke ve Medine uleması ile ileri gelenlerine, fakir fukarasına dağıtılmak üzere yüklü miktarda para gönderilirdi. Tabii ki surre, önemli bir yekün oluşturuyordu. Surre alayının para ve kıymetli hediyeler taşıdığı bilindiğinden, Şam’dan sonra sıkça bedevi Arapların saldırısına maruz kalıyordu³⁴. Her şeye rağmen bu gelenek 1920’lere kadar sürmüştür.

2. Ekonomik Açıdan Osmanlı Toplumsal Yapısı

Osmanlı düzeninde halk arasında din, dil, ırk ve kültür bakımından bir fark yoktu. Sınıflar arasında keskin çizgiler olmayıp, tam tersine sınıflar arasında geçişler her zaman mümkündü. Bir çiftçinin, bir Hıristiyanın oğlu kabiliyetine göre devlet idaresinde çeşitli mansıp alabiliyor, en üst makamlara kadar yükselebiliyordu. Devlet nezdinde din, dil, etnik köken değil, devlete hizmet ve sadakat önemliydi.

İktisadî hayatın temeli ziraata dayandığı ve halkın büyük kesiminin geçim kaynağının ziraat olması nedeniyle, halkın büyük kısmı kırsal kesimde yaşıyordu. Buna göre klâsik dönemde şehirleşme çok azdı. Kırsal kesimde iktisadî kaynaklar, üretim araç ve teknikleri aynıydı. Kaynakların devletin mülkü olduğu, bu kaynakların tevcihinin resmî bir görevle mukayyet olduğu bir sistemde, bu görevlerle birinin ağa ötekinin ırgat olmasına fırsat verilmiyordu³⁵. Klâsik dönemde, devletin iktisat ve sosyal politikalarının bir sonucu olarak *toplumda orta sınıfin daha güçlü olduğu* görülmektedir. Bu hususta cizye ve tereke verileri açık fikirler sunmaktadır.

³⁴ Münir Atalar, *Osmanlı Devleti’nde Surre-i Humayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Yayınları, Ankara 2015.

³⁵ Tarım toplumlarında beden gücüne dayalı olarak çalışan, ırgatlık yapan bir kesim vardı. Murabaa usulü (halk arasında marabalık) bir çeşit iş gücü nispetinde emek-kazanç usulüydü. Ama bu, Batıdaki gibi bir serflik değildi. Klâsik dönem Osmanlı toplumunda böyle bir ağalık-serflik düzeni yoktur. Fakat bu düzen XVIII. yüzyıldan itibaren bozulmuştur.

Osmanlı toplumunda gayr-i Müslimler cizye vermekle yükümlüydüler. Cizye mükellefleri de zengin (alâ), orta halli (evsat) ve fakir (ednâ) olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştı. Buna göre Halep merkezinde cizye ile mükellef olan nüfus mükelleflerinin sayıları Tablo-2’de verilmiştir. Halep’te mukim gayrimüslimlerin ruhanileri şunlardı: Süryani Patriği, Rum Katolik Metropoliti, Rum Metropoliti, Ermeni Katolik Metropoliti ve Marunî Metropoliti³⁶. Ruhanilerin ve kilise mensuplarının vergiden muaf tutuldukları bilinmektedir.

Halep merkezinde cizye mükelleflerinin toplamı 7.365’tir. Bunun 490’ı (% 6,65’i) âlâ, 2.492’si (% 33,83’ü) evsat ve 4.383’ü (% 59,51’i) edna statüsündedir. Zengin bir ticaret merkezi olmasına rağmen, Halep’in zengin sınıfının diğerlerine oranı beklenenin altındadır. Çünkü orta sınıf daha yaygındır. Fakir sınıf ise en yüksek oranı teşkil etmektedir. Orta ve fakir sınıfın oranı % 93,94’tür. Gayrimüslimlere ait bu tablo aslında o dönemin genel vaziyeti hakkında da bir fikir vermektedir. Halkın büyük çoğunluğu orta ve fakir düzeydedir. Sanayi sonrası ekonominin tesirlerinin henüz alınmadığı bir dönemdir. Bütün şehirlerin halkı, dönemin tabii enerji kaynaklarına dayalı sanayi işletmeleri ile geleneksel esnaf teşkilatlanması ve mahallî ticarete dayanan bir ekonomik faaliyet sürdürüyorlardı. Bu itibarla bu dönemde Osmanlı toplumunda orta sınıf daha güçlüdür.

Tablo-2: 1846 yılında Halep’teki gayrimüslimlerin cizye esasına göre dağılımı³⁷

Mahalle	Alâ	Evsat	Ednâ	Toplam
Sahatü Biza	34	75	70	179
Akyol	77	1.173	2.403	3.653
Cellum-u Kübra	56	158	153	367
Kadıasker	3	1	4	8
Cübbü Karaman	-	-	-	-
Kellâse	14	25	-	39
Karlık	17	49	-	66
Babu’n-Neyreb	1	-	-	1
Ferâfire	288	1.011	1.753	3.052
Toplam	490	2.492	4.383	7.365

XVIII. yüzyılda Erzurum’da yapılan cizye muhasebesinde de benzer bir durum söz konusudur. 1761 [1175] tarihli muhasebe kaydında; Erzurum Vilayeti’nde 1.297 alâ, 6.492 evsat ve 1481 edna derecesinde gayrimüslim vardır. 1762 [1176] tarihinde de 1.273 alâ, 6.669 evsat ve 1.220 edna statüde gayrimüslim mevcuttur³⁸. Burada da orta sınıfın daha fazla olduğu görülmektedir. Başka verilerle de benzer yapıyı tespit etmek mümkündür. Örneğin 1730-1750 tarihleri arasında Adana Sicillerinden 100 tereke üzerinde yaptığımız bir incelemede, terekesi 10-500 kuruş arasında olanların yani fakir olarak kabul edilebileceklerin oranı % 50’dir. 500-2000 kuruş arasında olanların oranı % 33’tür. Bunları da orta halli kabul etmek gerekir. 2000 kuruştan fazla tereke geliri olanların oranı ise %17’dir³⁹. Orta ve fakir grupta sayılabilecek olanların oranı % 83’tür. 17 Aralık 1781 tarihli Antep’e ait cizye evrakı da benzer sonuçlar göstermektedir. Buna göre Antep’te 100 alâ, 950 evsat ve 450 edna olmak üzere toplam 1500

³⁶ 1302 H. Tarihli Halep Salnamesi, s. 200.

³⁷ BOA. NFS. 3726 Numaralı Nüfus Defteri.

³⁸ BOA Cevdet Maliye 7173-B.

³⁹ Mustafa Öztürk, “Adana Tereke Defterleri Üzerine Gözlemler”, *Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu II*, Adana 2017, s. 151.

cizye mükellefi vardı⁴⁰. Başka bir ifade ile 1500 cizye mükellefinin 950'si (63,33'ü) orta hallidir.

Osmanlı vatandaşlarının gelir düzeylerine dair veriler incelendiğinde; geleneksel hayat tarzının Müslim-gayrimüslim farkı yaratmadan adilane ve fırsat eşitliği sunan bir yapıda olduğunu göstermektedir. Orta sınıfın güçlü olması, Osmanlı toplumunun karakteristik bir özelliğidir. Bu haliyle *Osmanlı toplum yapısı şişkin bir kavanoza, kapitalist ülkelerin toplum yapısı ise bir kum saatine benzer*. Kapitalist toplumlarda çok zengin ve çok fakir vardır, orta sınıf çok zayıftır. Bütün idealist iktisat teorilerinin ve hükümetlerin hedefi, toplumda orta sınıfı güçlendirmektir. Bu haliyle Osmanlı, ideal toplum oluşturma konusunda başarılı sayılmalıdır.

3. Temel İktisadî Göstergeler

Herhangi bir dönemin iktisadî vaziyetini tespit etmek için bazı temel göstergelere ihtiyaç vardır. Bu göstergelerin temsil kabiliyetinin yüksek olması gerekir. Bundan dolayı Osmanlı döneminin iktisadî vaziyeti, bir makalenin sınırları dâhilinde bütçeler, para ve fiyatlar baz alınarak temel göstergeler üzerinden incelenmeye çalışılmıştır.

3.1. Bütçeler

İktisadî hayatın durumunu gösteren önemli göstergelerden birisi devlet bütçeleridir. Osmanlı dönemi bütçeleri de bu yönüyle açık fikirler vermektedir. Aslında Osmanlı Devleti'nde "bütçe" tabiri kullanılmıyordu. Osmanlı maliye teşkilâtında bütçeler bir hesap hülasası mahiyetini taşıdığından genellikle "icmâl-ı muhasebe" başlığıyla tanıtılırdı. Bu bütçenin başlığında yapıldığı gibi, "*Muhasebe-i vâridât ve masârif-ı hızâne-i âmire.*" diye de takdim edilirdi. Bu ibarenin altında yatan anlam bütçenin devletin yalnız nakit gelir ve giderlerini içerdiğidir. Yani yalnız hazineye giren veya girdiği varsayılan, mahallinde tahsil edilen ve harcanan meblağları, maliye deyimleriyle *mahsûbu* veya diğer ifâdesiyle "*gelir gideri; irâd-masraf*"ı kapsamaktadır. Osmanlı bütçeleri aslında yalnız padişah haslarını yansıtır. Haslardan tahsil edilen meblağları ve bunlardan yapılan giderleri içerir. Dirlikler, yani padişah hası dışında kalan beylerbeyi, sancak beyi hasları, zeametler ve timarların gelirleri bütçelere girmez⁴¹. Öte yandan ülkede çok geniş bir alana yayılan ve gelirleri milyonlarca akçeyi bulan vakıfların gelir ve giderleri de bütçelere dâhil değildi.

Bütçe gelirleri Anadolu ve Rumeli Defterdarlık dairesine giren gelirler, mukataalar, cizye gelirleri, Mısır irsaliyesi, Anadolu ve Rumeli'nin diğer gelir kalemleri, husûsî statüdeki bazı nüfus gruplarının (Eflâkan, yağcıyan ve kürekciyan) resimleriyle, Rumeli'de zimmî nüfusun ispençeleri, bağ resimleriyle bazı belgelerin divan tarafından verilmesinde tahsil edilen resimler, (rüsûm-ı berevât ve ahkâm-ı şikâyât) ile bunun bir çeşidi olup ayrı bir kaleme toplanan "*timar tezkereleri*" resimleridir. Anadolu eyâletinde ayrı bir hesabı açılan Küre madeni hâsılı kayda değer. Avarız vergileri ve geçen seneden kalan borçların edası ile bazı müteferrik gelirler, bütçe gelir kalemlerini oluşturuyordu⁴².

Yabancı devletlere verilen ahitnameler karşılığında veya savaşlardan sonra bazı devletlerin vermekle yükümlü oldukları yıllık haraçlar da bütçelere yansımamıştır. Meselâ; Venediklilere 1479'da verilen ahitname karşılığında Venedikliler yıllık 10.000 altın ödeyeceklerdi. 1533'de Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu ile yapılan antlaşmaya göre Avusturya yıllık 30.000 altın verecekti. Aynı meblağ 1547 tarihli antlaşma ile de teyit edilmişti. Venediklilerle yapılan sulh antlaşmasına göre, Mora ve Dalmaçya sahillerindeki kaleler

⁴⁰ Ayşe Güdeloğlu, *131 Nolu Şer'îye Sicil Defterine Göre Gaziantep'in Kültürel Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarih ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013, s. 64.

⁴¹ Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, 1985, s. 416.

⁴² H. Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", s. 424-426; Bütçenin metni için bkz. s. 433-449.

Osmanlılara bırakılacak ve Venedik 300.000 altın ödeyecekti⁴³. Eflak Voyvodaları da XVI. yüzyılın sonlarına kadar nevrudan nevruga olmak üzere her sene hazineye 100 yük yani 10.000.000 akçe⁴⁴, Raguza 12.500 flori⁴⁵ ve Sakız da 10.000 flori⁴⁶ vermek zorundaydı. Bunların dışında İran yılda (1618-1624) 200 balya ham ipek, Moskof Prensligi 25.000 Ruble ve Polonya 15.000 duka ödeyecekti. Moskof ve Polonya ödemeyi Kırım Hanlarına yapıyorlardı. Mısır'ın ilhaki ile eskiden Memluklara yıllık 8.000 duka altın veren Venedik Cumhuriyeti, bundan böyle aynı miktarı Osmanlı Devleti'ne ödeyecekti⁴⁷. Mısır'ın geliri yılda 1 milyon 200 bin duka getirirdi. Yalnız Kahire'nin vergisi yıllık 200 bin duka, aynı şekilde Suriye'nin vergisi de 200 bin duka idi. Gucerat ve Hint Hükümdarlarının Mekke'ye bağışladıkları hazine de mutat olarak gelirler hanesine geçilirdi⁴⁸. Bu ülkelerden gelen meblağ da bütçelerde görünmemektedir.

Masarifât faslında bütçe giderleri *mevacibât* (ulufelilerin maaşları), teslimat, *inamat*, *mübayaat*, *müteferrik* harcamalar başlıklarında verilmektedir. Giderler faslında en büyük payı *mevacibât*, başka bir deyişle askerî harcamalar oluşturmaktadır. 1524-1525 bütçesinin 141.272.658 akçe olan gelirin 68,7 milyonu yeniçeri, sipahi ve silahtarların *mevaciblerine* ayrılmıştır ki, bu bütçenin % 48,62'si demektir. Bu oran bütün Osmanlı dönemi boyunca çok fazla değişmemiştir⁴⁹.

Nevruzdan nevruga tutulan Osmanlı bütçelerinde, geleceğe yönelik olarak devlet kurumları arasında gelecek yılın kurumlarına ait tahsisat öngörülmezdi. Bununla beraber bir önceki senenin muhasebesinden nerelere ne kadar harcadığı hakkında bilgi verirdi. Devlet, bu bilanço ile nerelerden ne kadar akçe geleceğini, nerelere ne kadar harcanması gerektiğini bilirdi.

Osmanlı bütçelerinde dikkat çeken bir husus da gelir fasıllarında zekât faslının olmamasıdır. Oysa Peygamber ve dört halife devrinde zekât bizzat devletin görevlendirdiği amiller/memurlar eliyle toplanırdı. Sonra gelen Müslüman devletlerde zekâtın devlet tarafından toplanmaması usulü, Osmanlı Devleti'ne de sirayet etmiş ve şahsa ait dinî bir vecibe olan zekât, devlet tarafından toplanmamış ve hiçbir surette bütçeye dâhil edilmemiştir. Zekâtın devlet tarafından toplanması usulü Halife Osman döneminde değişikliğe uğrayarak, *para, altın, gümüş ve ticaret mallarının (bâtın mallar) zekâtını ödeme işini fertlere bırakmış, zâhir malların zekâtını ise amilleri vasıtasıyla toplayıp dağıtmıştır*⁵⁰. İşte bu suretle giderek zekâtın devlet memurları tarafından toplanması usulü terkedilmiş oldu. Böylece bu usul, Osmanlı dâhil diğer Müslüman devletlerde uygulanmamıştır.

Keza bazı çevrelerin iddia ettiği gibi, savaşlardan elde edilen ganimetler de bütçenin gelir kalemlerinde görülmemektedir. Çünkü ganimetlerin büyük çoğunluğu nakdî değil aynîdir. Ganimetlerin 1/5'i padişahındı. Geriye kalan kısmı gaziler arasında paylaştırılırdı. Zannedildiği gibi, ganimetlerin sefer masrafları karşısında hemen hiçbir kıymeti yoktu.

Klâsik dönem devletleri kendilerini dinî, hayrî, eğitim, kültür, sağlık ve bayındırlık hizmetlerini yerine getirmekle görevli görmezlerdi. Bu dönem devletlerinin birinci vazifesi, dâhilî ve haricî güvenliği sağlamaktı. Bunun için mümkün olduğu kadar merkezî hazineden bu

⁴³ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 379.

⁴⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 430.

⁴⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 434.

⁴⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 435.

⁴⁷ H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 106.

⁴⁸ N. Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 88.

⁴⁹ Bu rakamlar Anadolu'nun askerî nitelikli bir coğrafya olduğunu, burada bağımsız yaşamak için bütçenin yarısına yakın bir kısmının askerî harcamalara ayrılması gerektiğini göstermektedir. Klasik çağlardaki bu ihtiyaç, günümüzde çok fazla değişmemiştir.

⁵⁰ Adnan Demircan, "Dört Halife Döneminde Zekât Uygulamaları", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, 03-04 Aralık 2016-İstanbul, Ensar Yay., İstanbul 2017, s. 144.

işlere para ayırmazlardı. Zikredilen bu hizmetler, millî hâsılının bir kısmı, özel bir kanunla vakıflara havale edilmiştir. Bu yüzden klâsik dönemlerde her alanda hizmet veren geniş vakıflar kurulmuştur. Osmanlı Devleti de merkezî bütçeden, cami, mescit, kilise, havra, eğitim, kültür hizmetleri için bütçe ayırmamıştır. Başta padişahlar, vezirler ve ileri gelen ulema, ayan eşraf geniş vakıflar kurarak bu hizmetleri yürütmüşlerdir. Dikkat edilirse, bütün cami, mescit, han, hamam, medrese gibi kurumlar, kurucularının adıyla anılmaktadır⁵¹.

1523-1524 tarihinden 1582-1583 tarihine kadar olan bütçelerin gelir-gider ve farkları Tablo-3'te verilmiştir.

Tablo 3: XVI. yüzyılda bütçeler⁵²			
Bütçe Yılları	Gelir	Gider	Fark
1523-24	116.888.385	118.783.849	- 1.895.464
1524-25	141.272.658	126.581.347	+ 14.691.411
1527-28 (Nakdi Bütçe)	277.244.773	203.201.931	+74.042.842
1546-47	241.711.834	171.872.357	+69.839.577
1547-48	198.887.284	111.997.449	+86.889.245
1566-67	182.022.400	207.932.516	- 25.910.116
1567-68	348.544.150	221.532.423	+127.011.728
1581-82	198.738.848	250.165.720	- 51.426.872
1582-83	313.744.645	277.578.755	+ 36.165.890

Tablo-3 incelendiğinde; XVI. yüzyıl bütçelerinin Kanunî'nin ölüm tarihi olan 1566 yılına kadar giderek yükselen bir oranda fazla verirken, 1566'da hızlı bir düşüş görülmektedir. 1567-68'de hızla toparlanan bütçe 127 milyon akçe fazla vermiştir. 1581-82'de açık veren bütçe, 1582-83'te tekrar 36 milyon akçe fazla vermişti. Bu husus, devletin o tarihlerdeki gücü, azameti ve bunun sağladığı huzur, güven ve istikrar ile izah edilebilir. Kanunî'nin yarım asra yakın süren saltanatı döneminde ciddi karışıklıklar meydana gelmemiş, Şîî tehdidini babası ortadan kaldırmış, kendisi de fetihlere ve ülkenin imarına yönelmişti. Ülkenin her yanında çiftçi-köylü, esnaf ve zanaatkârlar yoğun bir faaliyet içindeydiler. Aslında bu huzur ve güven ortamı Kanunî'nin son yıllarında bozulmaya yüz tutmuştu ama bu ihtişamlı dönemin etkisiyle fazla hissedilmeyordu.

Yüzyılın son çeyreğinde bu istikrar yavaş yavaş bozulmuş, dünyadaki genel iktisadî gelişmeler, özellikle de Amerikan gümüşünün Akdeniz havzasına bolca gelişi ile Osmanlı akçesi altın karşısında değer kaybetmeye başlamış, nihayet 1586'da ilk büyük devalüasyon meydana gelmişti. 100 dirhem gümüşten 800 akçe kesilerek yaklaşık %50'lik bir değer kaybetmişti. Bu tarihte 80 akçe olan altın da 120 akçeye yükselmişti. Bu husustaki gelişmeler aşağıda ele alınmıştır.

⁵¹ Dünyanın her yerinde mabetler, devletlerin merkezî bütçeleriyle değil, o dine inanan müntesiplerin yardımlarıyla yapılmakta ve yaşatılmaktadır. Bu gelenek günümüzde de halâ varlığını sürdürmektedir. Camiler, kiliseler, Hindu, Budist mabetleri halâ aynı usul ile inşa ve idame ettirilmektedir.

⁵² Dönem içindeki bütçe rakamları Sahillioğlu ile Barkan'dan derlenmiştir. Bkz. H. Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", s. 423; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", s. 238-250; Ö. L. Barkan, "H.933-934 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, (1953-1954), s. 251-329; Ömer Lütfi Barkan, "H. 954-955, M 1547-1548 Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İÜ. İktisat Fak. Mecmuası*, C. XIX, S. 1-4, (1957-1958), s. 219-276; Ömer Lütfi Barkan, "H. 974-975 M. 1567-1568 Mali yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İÜ. İktisat Fak. Mecmuası*, C. XIX, S. /1-4, (1957-1958), s. 277-332.

3.2. Para⁵³

Osmanlı para sistemi Selçuklu dirheminin 1/3'üne denk gelen akçe esasına dayanır. İlk defa Orhan Gazi döneminde 1328 yılında basılan gümüş sikkeler, Osmanlı parasının esas muhasebe sikkesi oldu. Klâsik dönemlerde paranın değeri hakikî (reel) olup, izafî (nominal) değildi. Bu dönem altın ve gümüş paralarının kıymetleri kendilerinden menkuldü. Paraların değerleri, ihtiva ettiği kıymetli altın ve gümüş oranına göre belirlenirdi. Paraların kıymet ve vezinlerindeki bir düşüş, devalüasyon demektir.

Osmanlı akçesinin vezninde esas alınan sabit bir değer vardı ki, o da 100 dirhem gümüş idi. Akçenin vezni 100 dirhemden kesilen akçe adedine göre belirleniyordu. Fatih zamanında 100 dirhemden 280 adet kesiliyordu ve bu da 1,15 gram yapıyordu. Kanunî dönemine geldiğinde 100 dirhemden 535 akçe kesilmeye başlandı. Fakat genel olarak Kanunî'nin hükümdar olduğu 1520'de (926) namına kesilen ilk akçe 100 dirhemden 457 akçe olmak üzere, bir kıymet düşüklüğüne uğradığı görülüyor, hatta 533 olanı da vardır. Fakat bu devirde umumiyetle bu 100/457 oranı muhafaza olunmuştur. Dönem içinde akçenin ayarı ise 85 idi.

Akçenin altın karşısındaki durumuna gelince; 1431'de bir flori altın 35 akçe olarak tespit edilmişti. 1462'de 42 akçeye çıktı. Bu sırada Kâmil Kuruş da 35 akçeyi geçiyordu. Arada görülmesi mümkün olan anormal haller hariç, bu resmî rayicin 1548 sıralarına kadar devam ettiği görülmektedir.

Kanunî'nin saltanatı sırasında akçe ağırlığının zaman zaman bu %21 gümüş kaybını da geçtiği, fakat arkasından hemen düzeltildiği olmuştur. Demek ki, Fatih devrinde 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 330-400 arasında gezmiş iken, II. Bayezid'den itibaren 426'yı aştı ve 1559'da bu rakam korunmakla birlikte, arada 450'ye çıktığı da oldu; ama akçe ağırlığının gümüş kaybı, resmi olarak, %21 diye kabul edilebilir. Altının değeri ise, 40'dan 45, 50, 55 ve sonunda 60'a çıkmış bulunduğu için, şu halde akçenin geçerlik değerindeki resmi kayıp %50'ye yaklaşıyordu. Kısaca Kanunî devrinin akçesi, 3,5 kirat, yani 0,714 gramdı ve Venedik florini de 40 akçeden başlayarak 60 akçeye kadar çıkmış, altın sürekli değer kazanmıştır.

Tarihte, tanınmış büyük imparatorlukların (örneğin, Bizanslılar ve Abbasilerin), kendi çağlarında, bütün ticaret dünyasında dolaşan üstün itibarlı altınlarının bulunduğu bilinmektedir. Fakat Osmanlılar İstanbul'u aldıktan ve hatta Karadeniz'i bir göl haline getirdikten sonra da yukarıda söylenen örneklerindeki benzer biçimde, milletlerarası üstün itibarlı paralara sahip olamamışlardır. Açıkçası Türk-Osmanlı İmparatorluğu, ömrünün hiçbir döneminde bu onmuşluğa erememiştir. Fatih Sultan Mehmed, hükümdarlığının son sıralarında altın para çıkarmış ise de bu sikkenin "Frenge Flori" veya "Engürüs Florisi" karşısındaki tedavül gücü hiç de onlar derecesinde değildi. Eşrefî adı verilen bu yerli altının geçerlikteki değeri de tıpkı akçeninki gibi, değişip duruyordu⁵⁴.

Kuruluştan İstanbul'un fethine kadar akçenin vezni 1 gr. civarında ve ayarı da 90 olacak şekilde korundu. Fetihlerin genişlemesi, askerî ve bürokratik yükün artmasına sebep oldu. Normal şartlarda askerî ve siyasî bakımdan büyüyen bir devletin parasının da değer kazanması icap etmektedir. Fakat Osmanlı akçesi bu yükselişin tersine bir düşüş göstermektedir. *Osmanlı*

⁵³ Osmanlı parası ile ilgili bilgiler için bkz.: Mustafa Öztürk "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler*, (Edl.: Hasan Celal Güzel, Salim Koca ve Kemal Çiçek), C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 802-822.

⁵⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, C. 2, 2, Baskı, Tekin Yayınevi, Ankara 1979, s. 232; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Cem Yay., İstanbul 1995, s. 38; Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Kütüphane Kayıt No: VI-2541), İstanbul 1958, s. 9.

askerî-siyasî yükselişi ile iktisadî-parasal düzeni arasında ters orantı vardır. Devlet siyasî bakımdan güçlendikçe, sınırlar genişledikçe, paranın değeri düşüyordu. Bunun sebebi devletin takip ettiği iktisat politikasıdır. Osmanlı fetih politikasında, fethedilen yerlerde gelenekle belirlenen meblağın dışında devletin herhangi bir talebi yoktu. Batılı devletlerin yayılmasında görülen merkez adına kolonilerin sömürülmesi keyfiyeti Osmanlı fetih politikasında yoktur. Bu yüzden yapılan savaşlar devlete yük olmuştur. Artan bu masraflar genellikle iç kaynaklardan karşılanmıştır. Burada dikkat çekici önemli bir nokta, devletin kamu açıklarını daima devalüasyonlarla karşılanmasıdır. Artan kamu harcamalarını, vergilerin günün şartlarına uygun hale getirilerek toplanması yerine, parayı devalüe ederek karşılıyordu. İzafe olarak devletin bunda bir kazanç sağladığı görülüyorsa da gerçekte reel olarak devletin bir kazancı yoktu. Sadece piyasayı ve zor olmakla beraber ulufelileri rahatlatıyordu. Kanunnamelerde XV veya XVI. yüzyılda konan bir verginin miktarı yüzyıllar sonra bile değişmiyordu. Mesela, bütün Osmanlı tarihi boyunca resm-i ağnam iki koyuna bir akçedir. Oysa XV. yüzyıl akçesinin değeri ile XVI. yüzyıl sonundaki veya XVII. yüzyıldaki akçe aynı değerde değildi. Hele XVII. yüzyılın sonlarından itibaren akçe tedavülden kalkmış, sadece muhasebe sikkesi haline gelmiştir. Dolayısıyla söz konusu akçelerin alım gücü de aynı değildi. Elbette bu işlemde Osmanlı yöneticilerinin haberi vardı. Öyleyse neden bu politikada ısrar etmişlerdir? Kanaatimizce bunun sebebi, halkı devletten soğutmamak, onun tepkisini çekmemek, dolayısıyla da siyasal iktidar ve bütünlüğün devamlılığını sağlamaktır.

Osmanlı parasını etkileyen önemli unsurlardan birisi de şüphesiz Avrupa'da meydana gelen gelişmeler ve Doğu ticaretidir. Coğrafi keşiflerin bir sonucu olarak sömürgelerden gelen kıymetli maden sadece Osmanlı Devleti'nde değil bütün Avrupa'da iktisadî gelişmelere sebep olmuştur. Meksika ve Peru'dan gelen ucuz gümüş (9,5 dirhem/29,184 gr. iri Amerikan gümüşü 1554'te 1 kuruş 100 penz veya 50 Osmanlı akçesi değerindeydi) Osmanlı topraklarında hızla yayıldı. Avrupalı tüccarlar altın yerine gümüş getiriyorlardı. Hatta merkantilizmin bir sonucu olarak aldıkları malı getirdikleri başka bir mal ile ödüyorlardı. Öte yandan İran ve Hindistan'a hem ticaret yoluyla ve hem de kaçakçılık (İranlı tüccarlar Osmanlı topraklarındaki kuruşlara 5-6 kuruş fazla vererek alıyorlardı) yoluyla gümüş akmaya başladı. Çünkü gümüşe olan talep yüksekti. Avrupa'da altının gümüşe oranı 1/13, doğuda ise 1/10 idi. Bu şu demektir: Avrupa'da 13 birim gümüşe 1 altın alınırken, doğuda 10 birime 1 altın alınıyordu. O halde Avrupa gümüşünün doğuya akması normaldi. Devlet bunu önlemek için zaman zaman sıkı tedbirler aldıysa da bunda başarılı olduğu söylenemez.

Dünyada meydana gelen bu gelişmeler, tabii olarak Osmanlı iç piyasasını da etkiledi. Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nde, maliyetine bakılmadan birtakım vergi muafiyetleri karşılığında bazı mecburî hizmetlerle Rumeli maden ocakları işletiliyordu. Gümüşün bol, ucuz ve kolay bulunur olmasıyla, madenlerin işletilmesi ekonomik olmaktan çıktı. Madenciler piyasadan kuruş alıp eriterek taahhüt ettikleri madeni darphaneye vermeyi daha uygun gördüler. Bu yüzden Rumeli'de pek çok maden kapandı ve bu madenlerin çevresindeki darphaneler de aynı şekilde kapanmak zorunda kaldı. Bu durumda yapılacak iş ya kuruşlar ayarında veya daha hafif akçe basmaktır. Devlet ikinci yolu tercih etti. Yani daha hafif akçe basmak suretiyle 1586 yılındaki ilk büyük devalüasyonu gerçekleştirdi. Buna rağmen akçenin vezin ve ayarını sabit tutmak mümkün olmadı ve para tarihimizdeki malum gelişmeler meydana geldi.

Tedavüldeki sikkelerin resmi ve piyasa fiyatları vardı. Piyasa fiyatları daima resmi fiyatın üstündeydi. Bu yolla, ülkeden kıymetli maden kaçakçılığı yapıyordu. Bütün iyi niyetlere rağmen sikkelerin resmî fiyatları ile piyasa fiyatları arasındaki fark kapatılamamıştır. Sikke ayarlamaları bu farkı kapatmak için yapıyordu. Hatta bazen paranın içinde bulunduğu fiili durumu kabul ederek piyasa fiyatlarını geçici bir süre için resmîleştiriyordu. Mesela 1812 yılında böyle bir uygulamaya rastlanmaktadır. Osmanlı-Rus savaşı ve diğer iç ve dış gailelerin etkisiyle tedavüldeki sikkelerin fiyatları resmî fiyatların üstünde seyrediyordu. Halk, piyasa

fiyatlarına rağbet ediyordu. Bunun üzerine yayınlanan bir fermanla sikkelerin fiyatları yeniden belirlendi. Buna göre 1805 yılında 5,5 kuruş olan İstanbul Zer-i Mahbubu 6,5 kuruşa, 4 kuruş olan Mısır Zer-i Mahbubu da 6,5 kuruşa yükseltildi. 8 kuruş olan Fındık 10, gene 8 kuruş olan Macar 11,5 ve gene 8,5 kuruş olan Yıldız altını da 12 kuruş oldu. 3 kuruş 10 para olan Riyal 5,5 ve Avarız da 5 kuruş 10 para oldu. Ancak “...*nizâm-ı mezkûre zımında elde olan ecnâs nukûd fiyat-ı mukarrere ile alınmak lâzım gelse ibadullahâ bir nev’ mûcib-i hasar olur...*” gerekçesiyle, sikkelerin halk arasında geçerli fiyattan ve doksan günlük geçici bir süre ile alınmasına karar verildi. Üç ayın bitiminden sonra tekrar eski fiyatlara döneleceği de bildirilmişti⁵⁵.

1812 yılında geçici olduğu bildirilen fiyatlara göre, İstanbul Zer-i Mahbubu 6,5 kuruş iken piyasada 8, Mısır Zer-i Mahbubu 6,5 kuruş iken 7, Fındık 10 iken 10,5, Macar 11,5 iken 12,5 ve Yıldız altını 12 kuruş iken 13 kuruşa gidiyordu. Dikkat edilirse karaborsa fiyatları devlet tarafından resmen kabul ve tescil edilmiştir. Üç ay sonra eski fiyatlara dönülmek şöyle dursun, 1814 yılında yayınlanan bir fermanla geçici olduğu bildirilen fiyatlar resmîleşmiştir.

3.2.1. Para Devreleri

Osmanlı Devleti’nin uzun tarihi boyunca “*para devreleri*” oluşmuştur. Elbette bu para devirleri kendiliğinden değil, iktisadî şartların değişimi sonucu meydana gelmiştir. Para devirlerinden kastımız, devletin resmî para biriminin hâkim olduğu devrelerdir. Dünyadaki genel gidiş ve enflasyonist cereyanların etkisiyle bir para devrini tamamlayabilir ve başka bir para birimine geçmek mecburiyeti hâsıl olabilirdi. İşte Osmanlı para tarihinde bu vakıyı görmek mümkündür. Söz konusu para devrine dair çıkarımlarımız Tablo-4’te verilmiştir.

Tablo-4: Osmanlı Para Devreleri		
Dönemi	Tarih Aralığı	Süresi (Yıl)
Akçe Devri	1327-1688	361
Kuruş-Para Devri	1688-1879	191
Lira-Kuruş Devri	1879-1980	101

3.2.1.1. Akçe Devri

Kuruluşundan itibaren devletin temel para birimi olan akçe dönem içinde % 85 oranında değer kaybetmiştir. Yaklaşık 360 yıl tedavülde kalarak iç ve dış tesirlerle XVII. yüzyıl sonlarında daha fazla taşış edilemeyecek derecede küçüldü. Artık adı var kendisi yok mesabesine düştü. Akçe, klasik dönemlerdeki iktisadî faaliyetleri karşılayabilecek nitelikteydi. Yani klasik dönemin iktisadî faaliyetlerine cevap veriyordu. Ama öyle bir zaman geldi ki artık akçe devrini tamamladı. Yeni bir para sistemine geçmek icap ediyordu. Bunun sebebi Tablo-5’te görülmektedir.

⁵⁵ Benzer ekonomik şartlardan dolayı 1979 yılında da aynı şekilde kıymetli paraya yani dövize üç aylık süre ile prim uygulamasına geçilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Öztürk, “*Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi*”, s. 822.

Tablo-5: Akçenin Vezin Seyri

Yıl	Yüz Dirhemden Kesilen Akçe Adedi	Gram
1327	269	1,136
1431	260	1,181
1460	330	0,931
1475	400	0,8
1512	400	0,8
1520	457	0,7
1586	800	0,384
1600	950	0,323
1618-41	1000	0,307
1688	1700	0,188
1692	2300	0,139
1705	1900	0,169

Gerçekten artık akçe, dönemin tabiri ile “*badem yaprağı*”na dönmüştü. Piyasada fiyatlar yükselmiş, çarşı-pazarda akçenin itibarı kalmamıştı. 1585 yılına kadar iyi kötü akçenin vezni 100 dirhemden 330-457 kesilecek seviyede seyretmiştir. Ama dünya genelindeki maden hareketleri, Amerikan gümüşünün piyasayı alt üst etmesi neticesinde yaklaşık % 50’lik ilk büyük devalüasyon yapılmıştır. Buna bağlı olarak altın fiyatları da arttı, 80 akçe olan altın 120 akçeye çıktı. Bu yeni paralarla ödemelerle yapılıncaya, isyanlar meydana gelmişti. Hatta bu yüzden ulufeliler sarayı basarak Mehmet Paşa ile Defterdar Mahmut Paşa’nın kellelerini istemişler ve padişah da onları asilere vermek zorunda kalmıştı⁵⁶.

3.2.1.2. Kuruş-Para Devri

Bu aşamada 1688’de yeni bir para sistemine geçildi. Bu da kuruş ve kuruşun 1/40’ı olan paradan ibaret bulunan yeni bir sistem idi. Akçe ise sadece muhasebe sikkesi ve ufaklık olarak XIX. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürdü. Önceleri Thalerlerin toplanıp darphanede tuğra basılarak piyasaya sürülen kuruşlar daha sonra tamamen yerli kaynaklarla darbedilmeye başladı. Kuruş da hızlı iktisadî gelişmeler ve XVIII. ve XIX. yüzyılın iktisadî hacmi ile devletin askerî ve bürokratik masrafları karşısında daha fazla dayanamadı ve sürekli değer kaybetmeğe başladı. 1844’deki Para Operasyonu ve Mecidiye esaslı para sistemine geçmek de Kuruşun erimesini engelleyemedi. 1840 yılında ilk defa piyasaya sürülen ve daha sonra da para sisteminin bir parçası olan Kaimeler de bu düşüşün önüne geçemedi.

3.2.1.3. Lira-Kuruş Devri (1879-1980)

Bu aşamada Mecidiyenin 100 kuruş değerindeki Osmanlı altın lirası devletin temel para birimi oldu. Bu suretle Cumhuriyete de intikal eden Lira-Kuruş sistemi kurulmuş oldu. Lira da XIX. ve XX. yüzyılların hızlı iktisadî gelişmelerine ancak 100 yıl dayandı.

Dikkat edilirse Akçe devri 361, Kuruş devri 191 ve Lira devri de 100 yıl sürmüştür. Lira devri kuruş devrinin yarısı, Kuruş devri de yaklaşık olarak akçe devrinin yarısı kadar bir zaman tedavülde kalmıştır. Bir önceki para bir sonraki para sisteminin türevi haline gelmiştir. XIV-XVII. yüzyılların iktisadî hacmi karşısında akçe 361 yıl tedavülde kaldı. XVIII-XIX. yüzyılların iktisadî hacmi ve gelişmeleri karşısında da kuruş ancak 191 yıl dayandı. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılların iktisadî faaliyetleri daha hızlı ve geniş hacimli olduğundan lira da ancak 100 yıl dayanabildi. Lira 1980’den itibaren fiilen tarihî ömrünü tamamlamıştır. *Eğer aynı iktisadî*

⁵⁶ N. Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 219.

*politikalar devam ettirilirse, liranın yerine ikame edilecek yeni para sisteminin ömrü de 50 yıldan fazla olmayacaktır*⁵⁷.

Bu devirde 1688 yılında ilk kez tedavüle çıkarılan Kuruş, klâsik akçenin yerini almıştır. Artık akçe, yalnızca hesaplamalarda kullanılan, gerçekte, piyasada bulunmayan bir para durumuna gelmiştir. Daha çok Kuruş ve Kuruşun 1/40'ı olan para kullanılmaktadır.

Altın ve gümüş paraların değişik bölgelerdeki darphanelerde basılmalarına rağmen, bu darphanelerde basılan paraların, devletin belirlediği ölçülere uyulmasına dikkat edilirdi. Darphanelerin çeşitli olması yüzünden, bazen tedavülden kalkmış olan bir para, halk tarafından bilinmeden kullanılmaktaydı. Örneğin, Hayriye altınlarının benzerleri Mısır Darphanesinde de basılmaktaydı. Ama Mısır Hayriyelerinin ayarları, İstanbul Hayriyelerinin ayarlarından düşük olduğu için, bunların tedavülü yasaklanmıştı. Oysa 1829'larda, hala Anadolu'nun bazı bölgelerinde Mısır Hayriyeleri kullanılmaktaydı. Bunların tamamen kaldırılmaları için, halkın almamasının sağlanması konusunda yetkililer uyarılmıştı.

Devlet, paralara verdiği resmî rayici ve mübayaa edilen paraların kontrolünü, gizlice görevlendirdiği adamlarla yaptırırdı. Ancak "*Darphâne-i amiremnden neşrolunan sikke-i hasene vesâir meskûk altınların verilen nizâm mûcibince ziyâdeye alınıb verilmemek ve etrafından kat ile nâkısı'l-vezn altınları i'tâyâ cesaret iden muhtekirleri tahlis edüp ele getirmek için ötedenberi Darphane-i amire tarafından adamlar ta'yin olunageldiği ecilden ma'lûm-u âlileri olduğu üzere husûs-u mezkûr için taraf-ı çâkeriden dahi tebdil şeklinde adamlar ta'yin olunmuş idi bugünlerde bu kulları zuhûr edüp Darphane-i Amirem tarafından me'mûrum diyerek hod-be-hod ba'zı kesandan ve odalardan sizün eksük altınlarınız vardır kisenize ve sanduğunuza bakar ve noksanlarını keserüm dayü muğalata ile hilâf-ı rızâ-yı âli akçe ahzetmek misüllü hârekât-ı nâ-marziyyeye cesâret eylediği...*" görülmektedir.

Mağşuş veya düşük ayarlı sikkelerle yakalanan kimselere verilen cezalar, çoğunlukla sürgündü. Örneğin, 1810 yılında, Çarşı Çukadarı, eksik vezinli altın ararken, bir sarrafta 97 adet eksik vezinli Rub'iyye yakalamıştır. Rub'iyyelerin veznine bakıldığında, toplam 3 dirhem 6 kırat 1 buğday (10.896 gr.) eksik olduğu, her kıratın 25 paradan hesaplanarak 33.5 kuruş noksan olduğu görülmüştür. Bu hesaba göre, 1 gr. altın 122,5 para demektir. Bu durumda adı geçen Sarraf Avafor adlı zimmînin sarraflıktan ihraç edilmesi halinde daha çok fesada sebep olacağı düşüncesinden hareketle, onun asıl memleketi olan Eğin'e sürgün edilmesi daha uygun görülmüştür.

3.3. Kavâim-i Nakdiye-i Mutebere/Nakit Yerine Geçer Kâğıt (Kaime Denemesi 1840)

Osmanlı Devleti'nde ilk Kaime Abdülmecit zamanında (1839-1861) çıkarıldı. Abdülmecit'in tahta geçtiği sıralarda, Mehmet Ali Paşa isyanı devam etmekteydi. Uzun süren savaşlar, büyük paraya ihtiyaç göstermişti. Yabancı devletlerden borç para bulunamayınca, para sağlamak için ilk kez kâğıt para çıkarma yoluna gidildi. Bu suretle *Kavâim-i Nakdiye-i Mu'tebere*, yani bugünkü dille "*Para Yerine Geçer Kâğıt*" tedavüle çıkarıldı. Bunlara Kâğıt Para demek de doğru değildir. Madeni paranın yerine geçerli olan bir nevi hazine bonoları niteliğindedir. İlk olarak 4.000 keselik faizli ve 32.000 keselik (160.000 liralık) muacceleli Kaime piyasaya sürüldü.

⁵⁷ Bu tespitler, 1999 yılında Türk Tarih Kongresine tarafımızdan sunulan bir tebliğde dile getirmişti. Türkiye'de yeni para sistemine ancak 2005 yılında Türk Lirası'ndan 6 sıfır atılarak Yeni Türk Lirasına geçilmiştir. Oysa Lira daha 1980'lerde fiilî ömrünü tamamlamıştı. Bir para sisteminin esas birimi olan sikke, (yani Türkiye'deki 1 Lira) piyasadan çekilmiş, hiçbir değeri yoksa o para ömrünü tamamlamış demektir. 1980'lerde de Maliye Bakanlığı hesaplamalardaki küsüratı yuvarlama kararı almıştı. Zaten piyasada 1 lira da yoktu. Dönemin yüksek enflasyonu hatırlanacak olursa, hemen her yıl daha büyük miktarda (bin, 5 bin, 10 bin, 50 bin, 100 bin, 1 milyon, 10 milyon, en nihayet yirmi milyon) banknotlar basılmıştı.

Tedavüle çıkarılan bu Kaimeler %8 faizliydi. Bu haliyle Kaimeler, bir paradan çok, faiz getiren borç senetleri niteliğindediydi. Sekiz yıl zarfında tedavülden kaldırılması düşünülen Kaimeler, İstanbul ve taşrada para gibi kullanılacaktı. Bunlara ek olarak, yine hazinenin ihtiyacı üzerine, iki defa 6.000 keselik faizli ve 48.000 kese (1 Kese=500 kuruş) muacceleli (kısa sürede tedavülden kaldırılması düşünüldüğü için) Kaime çıkarıldı. Fakat bu yeterli gelmediğinden 10.000 kese faizli ve 80.000 kese muacceleli Kaime piyasaya sürüldü. Kaimelerin faizli oluşu, halkı Kaimelere ısındırmak içindi. Bunların seri numaraları olmadığından, miktarları bilinmemektedir. Elle yazıldığından taklitleri de gayet kolaydı. Kalpazanlar tarafından hemen sahteleri yapıp piyasaya sürüldü. Bunun üzerine eskileri piyasadan çekilip, yenileri basıldı. 1840 Eylül'ünde piyasaya 50, 100, 250, 500 ve 1.000 kuruş kıymette yeniden beş çeşit Kaime çıkarıldı. 1842 yılında Kaimelerin taklit edilmemesi için baskılarının yapılmasına karar verildi. Eskilerin yenileriyle değiştirilmesi için 3 ay mühlet verildi. Yeni Kaimelerin de sahtelerinin yapılması üzerine, şekilleri değiştirilerek ve faiz oranı da % 8'den % 6 düşürülerek yeni baskıları yapıldı. 1846-1847'de basılan Kaimelerin kıymetleri yüksek tutuldu. Bu alış-verişte pratik olmadığından, 100 ve 50 kuruşluk Kaimeler çıkarılması uygun görüldü. Bu son tertipleri faizsizdi. 1851'de faizsiz olarak çıkarılan ve tahvil mahiyetinde olmayan bu Kaimeler, ilk Kâğıt Para niteliğindedir. Halk artık Kaimelere alışmıştı. Piyasada Kaime tedavül etmekteydi.

Yurt içinde halk tarafından kolayca itibar edilmeyen Kâimeler, uluslararası piyasalarda da tanınmıyordu. Bu husus ciddi bir mesele idi. 1856 yılında Londra'da kurulan ve 1863 yılında Bank-ı Osmani-i Şahane adını alan Osmanlı Bankası'na verilen imtiyazda, bankanın Kâimleri İngiliz Lirası karşısında 110 kuruş 1 sterlin olacak şekilde garanti etmesi şart koşulmuştu. Osmanlı Bankası Kâime basmayı üstlendi, böylece Kaimeler bankanın garantisine girdi. Ayrıca Banka, devletin kredi taleplerini karşılıyor, piyasadaki mağşuş paraları toplamayı taahhüt ediyor, devletin hisse senetlerini Avrupa borsalarında piyasaya sürüyordu. Elbette bütün bu işlemlerden yüklü miktarda komisyonlar alıyordu. Başka bir deyişle Osmanlı Bankası devletin resmi hazine bankası haline geldi⁵⁸.

Her türlü tedbire başvurulmasına rağmen, taklitlerinin önü alınamıyordu. Bunun üzerine Kaimelerin tamamen piyasadan kaldırılmasına karar verildi. Bu sefer Kaimeye kaldırmak için paraya ihtiyaç hâsıl olmuş, bu amaçla saraydan ve üst kademededen 1,5 milyon kuruş "iane" toplanmıştı. Toplanan ianenin hepsi, Kaimelerin kaldırılmasında kullanılmadı. Çünkü bu sırada Cidde'de çıkan isyan münasebetiyle, paranın bir kısmı bu isyanın bastırılmasında kullanılmıştı. İane parasıyla çekilen Kaimeler, halkın ve padişahın huzurunda 22 Şubat 1852'de darphane bahçesinde yakıldı. Böylece şimdilik kâime denemesinden vazgeçilmiş oldu. Ancak Kırım Savaşının başlaması ile mali darlık yeniden baş gösterdi ve tekrar kaime basımına geçildi. Gerçek manada kâğıt para bu tertip paralardır. 1861'de yeniden faizsiz Kaime piyasaya sürülmüştü. Daha sonra 1876-1877 Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla, ikinci kez Kaime bastırıldı. O tarihten sonra da Kaimeler, Cumhuriyet dönemine kadar, çeşitli şekillerde varlığını korumuş, ancak devamlılık kazandığı için, adı Kâğıt Paraya dönüşmüştür.

1840 yılında basılan Kâimeler, büyük sıkıntılarla Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar geldi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kâğıt paranın da tedavüle sürülmesiyle Osmanlı para sistemi işlerliğini tamamen kaybetmişti. Hatta 1 ve 2,5 paralık kâğıt para ile aynı fonksiyonu görece 5 ve 10 paralık posta pulları çıkartılarak, madenî paradan tamamen arınmış kâğıt para sistemi kabul edilmek zorunda kalınmıştı. Kâğıt para sistemi Bâb-ı Âli'nin parasal meselelerine çözüm getirememişti. O güne kadar malın değerini altın ile hesaplamaya alışmış Osmanlı, bu kez kâğıt paranın altına göre rayicini belirliyor ve bu doğrultuda malına fiyat biçiyordu. Oysa ülkede altın dolaşımı sınırlanmıştı. Bir ordu mintikasıdan diğerine altın gönderilemiyordu.

⁵⁸ Osmanlı Bankası'nın kuruluşu hakkında geniş bilgi bkz.: İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1981, s. 62-65.

Hatta öyle ki, Kâğıt Para ülkenin değişik bölgelerinde değişik fiyatla kabul ediliyordu. Başkentten uzaklaştıkça paranın değeri düşüyordu. 1917 Mayıs'ında 100 kuruşluk kâğıt para İstanbul'da tedavül ederken, Konya'da 30, Halep'te 25, Musul'da 10 ve Bağdat'ın diğer yörelerinde 8 kuruştan fazla madenî para ile değiştirilmeyordu. 12 Nisan 1915'ten 10 Nisan 1918 yılına kadar 7 tertip olmak üzere toplam 161.018.663 Liralık Kâğıt para basılmıştır. Savaşın ağır şartları, tabîi olarak Osmanlı parasını olumsuz yönden etkiliyor ve yabancı paralar karşısında değer kaybına sebep oluyordu.

3.4. Mecidiye Dönemi

Bir yandan ilk Kâğıt para denemesi yapılırken, öte yandan piyasada bulunan madeni paranın ayar ve fiyatlarında da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bununla devletin, para politikasını belli bir sisteme bağlamada, piyasayı alt-üst eden para anarşisini önlemede kararlı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 29 Nisan 1840 (26 Safer 1256) tarihinde *Tashih-i Ayar Fermanı* yayınlanmıştır. Buna göre; 22 ayarında (binde 916,5) 11 dirhem 4 kırat (34,82 gr.) Beş yüzlük, 5 dirhem 10 kırat (18,41 gr.) ağırlığında İki yüz ellilik ile 2 dirhem 4 kırat (7,216 gr.) ağırlığında ve yine 22 ayarında, 100 Kuruş değerinde Osmanlı Lirası adıyla yeni altınlar basılıyordu. 50 Kuruş fiyatla 1 dirhem 2 kırat (3,608 gr.) ağırlığında Yarım Lira basıldı. Gümüş cinsinden ise 90 ayarında, 7 dirhem 8 kırat (24,055 gr.) 20 Kuruş fiyatla Mecidiye ile Yarım ve Çeyrek Mecidiyeler basıldı. 1843 yılında Londra Darphanesi gibi modern darphane kurularak banknot basımına başlandı, darphanenin başına Düzoğlu Agop getirildi.

Tablo-6: Tashih-i ayardan sonra basılan altın paralar

Mecidiye Altını (Ayarı 22-binde 916,5)				
Cinsi	Kıymeti (Krs)	Dirhem	Kırat	Gram
Beşibiryerde	500	11	4	34,082
İkibuçuk Lira	250	5	10	18,41
Lira-yı Osmanî	100	2	4	7,216
Yarım Lira	50	1	2	3,608
Çeyrek Lira	25	9		1,804

Tablo 7: Tashih-i ayardan sonra basılan gümüş paralar

Gümüş (Ayarı 90)				
Cinsi	Kıymeti (Krs)	Dirhem	Kırat	Gram
Mecidiye	20	7	8	24,055
Yarım Mecidiye	10	1	14	6,013
İkilik	2	12	2	2,405
Kuruşluk	1	6	1	1,202
Yirmi Paralık	½		3	0,606

Dış ödemelerde halâ madeni para geçerliydi. Çünkü Kaimenin ilk çıkarılışı sırasında Hükümet, bu paraların dış ödemelerde geçerliliğini sağlamak için, Avrupa devletlerine başvurarak, bu Kaimelerin para olarak kabul edilmesini isteydiyse de karşılığı olmayan Kâğıt para yahut hazine bonolarına itibar edilmeyeceği cevabını aldı. Bu amaçla 1842-1843 yıllarında madeni para rejimine bir yenilik daha getirildi. 1843 yılında yayınlanan bir fermanla, sikkelerin fazlaya alınıp-satılmakta olduğu, bunun halkın işlerine engel olduğu ve eşya fiyatlarını arttırdığı için, ayarlarının yeniden düzenlenmesi yoluna gidildiği belirtilmekteydi. Bundan böyle

darphane, kâr amacı gütmeyecek, yalnız basılan sikkelerin basım masraflarını alacaktı. Darphane düzene konduktan sonra, isteyen altın veya gümüşünü, darphaneye getirerek masrafını ödedikten sonra, halis sikke kestirebilecekti.

3.5. Lira Dönemi

1879 tarihli Meskûkât Kararnamesi ile yeni bir para sistemine geçildi. Mecidiye altınının 100 kuruş kıymetindeki Lira-yı Osmanî, bundan böyle Osmanlı lirasının esası oldu. 22 ayarında 7,216 gram ağırlığında olan bu altın günümüze kadar kullanılan Cumhuriyet altınıdır. Bu Kararname, devletin para sistemini ve muhasebe sikkesi usulünü açık bir şekilde tespit ettiği ve tedavül eden para hakkında önemli esaslar ortaya koyduğu için önemlidir. Bu kararnamenin esasları şöyle sıralanabilir:

- ✓ Muhasebe sikkesi Yüzlük Altındır. Yani artık devletin esas parası Lira olmuştur. Böylece Yüzlük Altın Osmanlı Lirasının esası kabul edilmiş olmaktadır. Önceki dönemin muhasebe sikkesi olan Kuruş da Liranın türevi oldu.
- ✓ Devlet gelirleri altın hesabı üzerinden alınacaktır.
- ✓ Diğer sikkeler de kabul edilecek ama belirlenecek yeni fiyatları ile alınıp verilecektir.
- ✓ Gümüş Yirmi Kuruşluk bir Mecidiye 19 kuruşa indirilmiştir. Çeyrek ve türevleri de bu oran üzere tedavül edecektir. Hükümete borcu olanlar ancak %5 oranında mağşuş sikke verebileceklerdir.
- ✓ Bu kararname, mağşuş sikkelerin kıymetlerini de yarıya indirmiştir Yalnız Altılığın hakiki kıymeti 5 kuruş olarak tespit edilip aksamı da ona tâbidir.
- ✓ Bu kararname ile piyasadaki bütün bakır paralar tedavülden kaldırılmıştır.
- ✓ Altın ve gümüş sikkelerden sonra, alışverişi kolaylaştırmak amacıyla ufaklık olarak mağşuş gümüşler ile ayarı düşük Metelik adı verilen düşük ayarlı paralar kaldı. Ayrıca değişik kıymet ve aksamda nikel paralar da basılmıştır⁵⁹.

Kısaca Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine böyle bir para sistemi devrolundu. Millî Mücadele ve Cumhuriyetin kuruluşu bu para sistemiyle yapıldı. TBMM tarafından İstanbul'un düşman işgalinden kurtarılması üzerine 1921 yılının Ekim başlarında İstanbul'daki *Darphane-i Amire*'yi *Darphane-i Millî* adıyla Maliye Bakanlığı'na bağlandı. Cumhuriyetin ilanına kadar darphanede para basılmamıştır. İlk defa 1924 yılında 411 numaralı kanun ile önce 2 ve daha sonra da 5 liralık bronz para basılmıştır. 1928 tarihinde 1207 numaralı kanun ile nikel paralar basıldı. Cumhuriyetin ilk altın parası ise 5 Ekim 1925 tarihinde 5 Liralık olarak basılmıştır. Darphanede törenle basılan ilk altın para Maliye Bakanı tarafından bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştur. Altın Liranın 5 Liralıktan başka 2,5, Yarım ve Çeyrekleri de vardı⁶⁰. Cumhuriyetin ilk kâğıt parası da 1927 yılında bir yüzü Türkçe, diğer yüzü Fransızca olarak Londra darphanesinde basıldı.

3.6. Kalpazanlık

Osmanlı para tarihinde kalpazanlık önemli bir sorundu. Madeni para döneminde kalpazanlar altın ve gümüşlerin ayarlarını bozuyorlar, etrafını kırarak veznini düşürüyorlardı. Sikkeleri kırarak yeni sikkeler üretiyorlardı. Böylece kalpazanlık iyi bir kazanç kapısına dönüşmüştü⁶¹. Resmi sikkelerdeki ile piyasadaki fiyatlar arasında sürekli bir fark çıkıyordu. Osmanlı idarecileri bunun önüne geçmek için darphane tarafından memurlar görevlendirdi. Ekonomik zarara neden olan bu problemin çözümü için sıkça fermanlar yayımlanarak kalpazanlığın takip edileceği ve yakalananların cezalandırılacağı bildirilmiştir.

Kalpazanlar topladıkları akçeleri eriterek 1 dirhem gümüşten, içine bakır ve kalay karıştırarak 16-17 akçe kesiyorlardı. Bazı kalpazanlar, kalp paralardaki yabancı maddelerin belli olmaması için az miktarda katıyorlardı. Örneğin 1574'te Üsküp'te yakalanan bir kalpazan,

⁵⁹ İ. Tekeli ve S. İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda...*, s. 55.

⁶⁰ M. Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", s. 810-822.

⁶¹ Orhan Kılıç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 180-187; Muharrem Öztel, "Osmanlı Devleti'nin Kalpazanlıkla İmtihani", *Bellekten*, 84/299 Nisan 2020, Ankara 2020, s. 315-356.

“-Ben 10 guruşa yirmi dirhem bakır miktarı katarım asla belli değildir...” ifadesiyle itirafta bulunmuştur.⁶² 1602 yılında ise Bursa’da kalpazanlarından otuz adet kalp Osmanî ve bir bakır altın yakalanmıştı. Yapılan tahkikatta, kalpazanların ellerinde kalp akçe ve bu iş için kullandıkları alet-edevat ele geçirilmişti⁶³. 1819 yılında Şam’a gönderilen bir fermanda, Mısır tarafında ve sair yerlerde yayılmış olan ayarı düşük sikkelerin toplanması, bunlarla alış-veriş yapılmaması, ellerinde kalp sikke bulunanların cezalandırılması istenmişti⁶⁴ Fatih Kanunnamesi’nde kalpazanlığın cezası idam olarak açıklanmıştı. “Her kanda kalbazan bulunursa, ol yerün kadısı ve subaşı katına iledüb anlar dahi teftiş edüb göreler. Şer’ ile kalbazanlığı sabit olursa hükm edeler, mezkur kulum boğazından asub rızkını beğlik edeler, kimesne mani olmaya” ifadeleriyle kalpazanlık yasaklanmış ve yapanların yakalanıp cezalandırılması emredilmiştir⁶⁵. Bununla birlikte yakalanan kalpazanların hepsi idam edilmiyordu. Kalpazanlara verilen cezalar çoğunlukla sürgün, hapis, kürek cezalarıydı⁶⁶.

Kâime denemesine geçildiği zaman, derhal sahte kaimeler de piyasaya sürüldü. 1858’de 250 kuruşluk kalp kaime imal etmelerinden dolayı Şire’de yakalanan Yunanlı İspiro Samsonidi ve kardeşi Petro’nun, İstanbul’da olup İzmir ve Selanik taraflarına kaçmış olduğu tahmin edilen arkadaşlarının yakalanıp İstanbul’a getirilmeleri için eşkâlleriyle birlikte istenmiştir. 1910 yılında satın aldığı bir tarağın ödemesini 100 kuruşluk kalp para ile yapan Serkiz isimli şahsın yakalanması için de aynı şekilde verilen eşkâli bildirilmiş ve gereğinin yapılması istenmiştir⁶⁷. 1878 yılında Beyoğlu’nda İtalyan Kandolodirya ile Atina isimli kadının ikamet ettikleri hane aranmış, 180 adet kalp yirmilik, 125 çeyrek, makine ve alçıdan mamul 50 adet kalıp ve benzeri aletin ele geçirilmesi,⁶⁸ kalpazanlığın boyutunu göstermektedir. Kalpazanlığı sadece Osmanlı tebaası değil, yabancı tüccarlar da yapıyorlardı. Yabancı kalpazanlar arasında Cenovalı ve Marsilyalılar ilk sıralarda geliyordu. Şu örnek de kalpazanlığın hazineye getirdiği maliyeti göstermektedir:

Marsilya tüccarlarının yaptırdığı kalp paralar başlangıçta bir Fransız ecusunun 12’de biri, yani 5 sou değerinde veya İngiliz parasıyla 5 peni değerindeydi. 1 ecu, 3 livres yani frank; 1 frank 20 sou; yani bu sikkeler frangın dörte biridir. Bunların 12 tanesi 1 riyal olduğu halde, Osmanlı topraklarında 8, hatta 6 tanesi 1 riyale sürülmüyordu. Yani bu kadarıyla, gümüşü daha fazla yani daha değerli, daha çok riyal alıyorlar; ya dışarıya götürüyorlar ya da ticari alışverişte malın fiyatı 5x6=30 sou’luk itibari değeri olan sikke ile bir kuruş (riyal) olarak hesaplanıyordu. Bunun anlamı şudur: 1 riyale 12 sümn yerine 8 veya 6 sümn vermekle yüzde 50, hatta daha sonra yüzde 100 kâr edilir. Mal satmışlarsa o mal o ölçüde pahalya, mal almışlarsa o ölçüde ucuza oturuyor. O zaman ecu (Osmanlıcada karakuruş) dukanın 2/3 değerinde ve altın dukanın yine o zaman 300 akçe olduğunu farzederek bunun üçte ikisinin 6’da biri yani 33 akçe karşılığı olarak geçiyor. Gerçek ise ancak 1 akçelik değeri var bunların. Bu eşi görülmedik kalpazanlıkla, Osmanlı topraklarını 1656’dan 1669’a kadar 13 yıl muazzam bir kalp para tufanı istila etti. Tavernier’nin yazdığına göre, yalnız gümrük emniyetinin tahminine göre Osmanlı limanlarına 114.000.000 livres değerinde kalp para gelmiş⁶⁹.

KAYNAKLAR

1302 H. Tarihli Halep Salnamesi.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Cem Yay., İstanbul 1995.

⁶² O. Kılıç, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında...”, s. 181.

⁶³ Bekir Sıtkı Baykal, “Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler”, *Belgeler IV/7-8*, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 50-51.

⁶⁴ *Cevdet Maliye 20040*, (Şam Kadısının 21 Eylül 1819/1 Zilhicce 1234 tarihli ilamı).

⁶⁵ Süha Oğuz Baytimur, “Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 2, Bitlis 2016, s. 25.

⁶⁶ S. O. Baytimur, “Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık...”, s. 252-255.

⁶⁷ M. Öztel, “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihani...”, s. 326.

⁶⁸ M. Öztel, “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihani...”, s. 327.

⁶⁹ N. Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 250.

- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, C. 2: 1453-1559, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.
- Atalar, Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Humayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Yay., Ankara 2015.
- Barkan, Ömer Lütfi, "H. 933-934 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, (1953-1954), ss. 251-329.
- Barkan, Ömer Lütfi, "H. 954-955, M 1547-1548 Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İÜ. İktisat Fak. Mecmuası*, C. XIX, S. 1-4, (1957-1958), ss. 219-276.
- Barkan, Ömer Lütfi, "H. 974-975 M. 1567-1568 Mali yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İÜ. İktisat Fak. Mecmuası*, C. XIX, S. 1-4, (1957-1958), ss. 277-332.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, (1953-1954), ss. 238-250.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, C. 2, TTK Yay., Ankara 1972.
- Baykal, Bekir Sıtkı, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler", *Belgeler*, C. IV, S. 7-8, 2. Baskı, Ankara 1993.
- Baytimur, Süha Oğuz, "Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 2, Bitlis 2016.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, 3. Baskı, YKB Yay., İstanbul 2018.
- BOA *Cevdet Maliye 7173-B*.
- BOA. NFS. 3726 Numaralı Nüfus Defteri.
- Cevdet Maliye 20040*, (Şam Kadısının 21 Eylül 1819/1 Zilhicce 1234 tarihli ilamı).
- Çakar, Enver, *16. Yüzyılda Halep Sancağı 1516-1566*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2004.
- Çiftçi, Mehdi, *Süleymaniye Külliyesi ve Süleymaniye Darü'l-Hadisi*, Kitabevi Yay., Ankara 2018.
- Demircan, Adnan, "Dört Halife Döneminde Zekât Uygulamaları", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, (İstanbul 03-04 Aralık 2016), Ensar Yay., İstanbul 2017, s. 115-162.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000.
- Güdeloğlu, Ayşe, *131 Nolu Şer'îye Sicil Defterine Göre Gaziantep'in Kültürel Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarih ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.
- Güler, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları-16 ve 17. Yüzyıllar*, Çamlıca Yay., İstanbul 2011.
- İnalcık, Halil, "Adaletnâmeler", *Belgeler*, C. II, S. 3-4, Ankara 1967, ss. 49-145.
- İnalcık, Halil, "İmtiyazat", *TDV İslam Ansiklopedisi* 22, s. 245-252.
- İnalcık, Halil, *Adalet Kitabı*, (Ed. H. İnalcık, Bülent Arı ve Selim Aslantaş), Kadim Yay., Ankara 2012.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, (1300-1600)*, 2. Baskı, Eren Yay., İstanbul 2004.

- Kılıç, Orhan, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık”, *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 180-187.
- Özbaran, Salih, “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu (Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri”, *İÜ. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, C. 31, İstanbul 1977, ss. 65-146.
- Özbaran, Salih, *Ottoman Turks and the Portuguese in Arab Gulf, 1534-1581*, Basra University 1979.
- Özbaran, Salih, *Yemen’den Basra’ya Sınırdaki Osmanlı*, 3. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
- Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *Bellekten*, C. XXXVIII, S. 151, Ankara 1974, ss. 445-491.
- Öznel, Muharrem, “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihanı”, *Bellekten*, 84/299, Nisan 2020, Ankara 2020, ss. 315-356.
- Öztürk, Mustafa ve Aksın, Ahmet, “Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti’nin Venedik’e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631)”, *OTAM*, S. 32, Ankara 2013, ss. 141-170.
- Öztürk, Mustafa, “Adana Tereke Defterleri Üzerine Gözlemler”, *Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu II*, Adana 2017.
- Öztürk, Mustafa, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler*, (Edl.: Hasan Celal Güzel, Salim Koca ve Kemal Çiçek), C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 802-822.
- Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, C. IV, K. I, (Ankara 15-17 Eylül 2014), TTK Yayınları, Ankara 2018, ss. 211-229.
- Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Mirî Rejiminin Misâk-ı Mill’i ile Münasebeti”, Genelkurmay ATASE- *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, 23-25 Ekim 1995-İstanbul, Ankara 1996, ss. 186-192.
- Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Mirî Rejiminin Suriye ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. IX, S. 18, Ankara 2016, ss. 1-18.
- Sahillioğlu, Halil, “1524-1525 Osmanlı Bütçesi”, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, 1985.
- Sahillioğlu, Halil, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Kütüphane Kayıt No: VI-2541), İstanbul 1958.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı İktisat Tarihi*, 8. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2008.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1981.
- Turan, Şerafettin, *Türk-İtalya İlişkileri I-Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Erişine*, Metis Yay., İstanbul 1990.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1975.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II- Tercüme*, (Haz.: Reşit Rahmeti Arat), TTK Yayınları, Ankara 1959.